

nummer 8 december 1997

TIJDSCHRIFT VAN DE VERENIGING
VAN DOCENTEN IN GESCHIEDENIS EN
STAATSIINRICHTING IN NEDERLAND (VGN)

KLEIO

**Middeleeuwse
reisverhalen**

**Maerlant en
Mohammed**

**'Wij' en
'de anderen'**

**Omgaan met
het vreemde**

De examenkaternen

Algemeen Bestuur

C. Weltevrede,
voorzitter (Onderwijs Advies
Commissie, publiciteit,
contacten met het weten-
schappelijk onderwijs, het
KNHG en de SLO),
Dubbeldamseweg Zuid 350,
3312 KT Dordrecht.
Tel. 078 - 6390 699.
Fax 078 - 6399 001
E-mail: c.weltevrede@wxs.nl

Mw. M.E. Hielkema,
vice-voorzitter (Didactiek-
en Activiteitencommissie,
Intercommissie, contacten
met lerarenopleiders en
nascholing, contacten
met historische
verenigingen en
omgevingsgeschiedenis),
Titiaanstraat 34¹,
1077 RJ Amsterdam.
Tel. 020 - 6644 060.

H. Buskop,
1e secretaris (externe corre-
spondentie, Commissie
PABO, contacten met
VALO en SLO),
Sportlaan 370,
2566 LP Den Haag.
Tel. 070 - 364 8946.
Fax 070 - 387 7275.

L.W.P. Janssen,
2e secretaris (interne
correspondentie, Commissie
Basisvorming),
Ananasstraat 1,
6543 ZH Nijmegen.
Tel. 024 - 3786 877.

Mw. J.M.L. van Bakkum,
penningmeester
(Commissie
Volwasseneneducatie,
beroepsonderwijs)
Molvense erven 102,
5672 HN Nuenen.
Tel. 040 - 2834 364.

Mw. R. Leusink,
(Commissie
Vrouwengeschiedenis),
Dr. J.P. Heyelaan 4,
3818 GT Amersfoort.
Tel. 033 - 4630 996.

H. Groothuis,
(Commissie Vbo/Mavo,
contacten met het Cito),
Bollenhofsestraat 17,
3572 VH Utrecht.
Tel. 030 - 2713 204.

Mw. R. Schreuder,
Couwenhoven 46-01,
3703 EM Zeist.
Tel. 030 - 6959 506.

U kunt zich opgeven als lid
van de VGN bij de
administratie:
Vreeswijkstraat 329,
2546 AK Den Haag.
Wilt u daarbij aangeven tot
welke categorie van leraren u
behoort en op welk school-
type u werkzaam bent.
Alle leden van de VGN
hebben een abonnement
op Kleio. Niet-leden kunnen
zich abonneren.

Voor 1997 bedragen de
contributies:

- Bij bezoldiging t/m HOS-
schaal 10: f95,-
- Bij bezoldiging vanaf HOS-
schaal 11: f115,-
- VBO/MAVO-docent met
drie of meer vakken: f65,-
- Bij minder dan 16 uur:
f80,-
- Kennismakingslidmaat-
schap (alleen voor studen-
ten): f45,-
- Buitengewone leden
(zij die niet meer in het
onderwijs
werkzaam zijn): f85,-
- Partnerlidmaatschap:
f140,-

Voor 1997 kost een
abonnement:

- Binnenland f100,-
- Buitenland, f125,-
binnen Europa
- Buitenland, f135,-
buiten Europa (luchtpost)
- Losse nummers f 10,-

In Kleio kan geadverteerd
worden. Prijzen:

- 1 pagina f410,-
- 1/2 pagina f325,-
- 1/4 pagina f225,-

Voor informatie over andere
formaten en inleverdata van
de opnamemodellen kunt u
zich wenden tot de eind-
redacteur.

VGN-giro: 128701
t.n.v. Penningmeester
VGN, Den Haag.

Redactie

W.G.J. Rongen, voorzitter,
Joris Ivenslaan 9,
1325 LV Almere.
Tel. 036 - 535 48 43.

J. Trippen-zee, secretaris,
Vesuvius 74,
3524 WX Utrecht.
Tel. 030 - 280 05 43

R.P. Slotboom,
Hazenhof 54,
3451 LL Vleuten.
Tel. 030 - 677 40 61.

H.F. Oattes,
Roerdomp 80,
3641 TK Mijdrecht.
Tel. 0297 - 28 11 97.

J.L.G. van Oudheuden,
Massenetstraat 21,
5144 WP Waalwijk.
Tel. 0416 - 33 74 30.

H.S.J. Jansen,
Hatertseweg 463,
6533 GH Nijmegen.
Tel. 024 - 355 34 84.

Mw. C. van Bostel,
Evievelde 6,
5422 AK Gemert.
Tel. 0492 - 36 11 36.

H. Pols,
Van Aerssenstraat 140,
2582 JT Den Haag.
Tel. 070 - 3501 380.

Mw. T. Bogaerts,
eindredactie,
Omloop-West 9,
3402 XM IJsselstein.
Tel. 030 - 688 35 76
Fax 030 - 688 84 59

ISSN 0165-6449

Wilt u artikelen voor Kleio toe-
sturen aan de secretaris van
de redactie. Berichten voor de
Kleio-krant, aktualiteiten,
mededelingen van commissies,
aankondigingen en brieven
kunnen rechtstreeks naar de
eindredacteur.

Van de redactie

Met voldoening leggen we u
dit laatste nummer van 1997
voor. Er waren heel veel
mensen betrokken bij de tot
standkoming ervan.
Het examenonderwerp
'Europa en de buitenwereld'
bleek menigeen te
inspireren.

In dit dikke nummer vindt u
dan ook bijdragen over
middeleeuwse reizigers, over
Mohammed in Westerse
ogen, over de effecten van
de wederzijdse kennismaking
en over de indeling van de
geschiedenis gezien vanuit
de ogen van de islam.
Verder is een vraaggesprek
opgenomen met prof.dr. Jan
van Herwaarden en zijn er
de gebruikelijke rubrieken.

En verder:
de besprekingen van de
nieuwe CSE-katernen.
Redactieleden en bereid-
willige collega's hebben zich
met vereende krachten op
de boekjes gestort.
Dat leidde tot interessante
uitkomsten: wat voor
Havo/Vwo eigenlijk te
'onwetenschappelijk'
gevonden werd, bleek voor
Mavo en Vbo juist bijzonder
wervend.

De grote man achter dit
nummer was redactie-voor-
zitter Wim Rongen, die het
thema invulde en de auteurs
benaderde.
Het is zijn laatste werk voor
KLEIO geweest. Hij neemt
met ingang van 1998
afscheid van de redactie.
Bedankt Wim voor alle
goede zorgen.

Wij wensen u allen een hele
prettige kerstvakantie en een
goed 1998.

In dit nummer

2 *Informatie, misinformatie en vermaak*

Twee middeleeuwse reisverhalen

Geert Jan van Gelder

'Zoekt kennis, al was het zelfs in China', zei Mohammed (misschien) al. Sir John Mandeville en Ibn Djoebair schreven in hun reisverslagen over de vreemde trekken van de verschillende culturen die ze tegen kwamen.

9 *De visie van Jacob van Maerlant op het ontstaan van de islam*

Jacob, Vincentius en Mohammed

Ludo Jongen

In zijn *Spiegel historiaal* schrijft Jacob van Maerlant veel slechts over Mohammed en zijn leer. De auteur vertaalde dat gedeelte uit het middelnederlands en vertelt waar Maerlant zijn ideeën vandaan had.

16 *De buiten-Europese bijdrage aan de europeanisering van Europa*

'Wij' en 'de anderen'

Peter Hoppenbrouwers

Een culturele homogenisering binnen het Rooms-christelijke deel van Europa leidde tot zeer duidelijke 'frontiers' met alle achterdocht, haat, nijd en wrijving die daarbij hoort ten opzichte van de 'buren'. Maar gelukkig waren er ook onderstromen ...

22 *Bij de stofomschrijving van 'Europa en de buitenwereld 1150-1350'*

Het islamitisch perspectief

John Nawas

De grote lijnen van de islamitische politieke geschiedenis.

27 *Gesprek met Jan van Herwaarden*

Omgaan met het vreemde

Hans Pols en Wim Rongen

De mediëvist en cultuurhistoricus prof.dr. J. van Herwaarden over exameneisen en reizen in de middeleeuwen.

En verder

31 Boek van de maand (Ronald van Kesteren)

35 Bespreking van alle examenkaternen voor Havo/Vwo en Mavo C/D

48 Boeken

54 Kleiokrant

Twee middeleeuwse reisverhalen

Wie reist, kan veel vertellen. En die verhalen oefenen invloed uit op de manier waarop mensen tegenover elkaar staan. In dit artikel geven twee middeleeuwse reizigers, een christen en een moslim, hun mening over de merkwaardigheden van elkaars cultuur.

2

Reizigers kunnen allerlei redenen hebben om op pad te gaan: migratie, handel, diplomatie en, in de Middeleeuwen heel vaak, pelgrimage. Dat alles kan voorkomen in diverse combinaties en samengaan met oeroude motieven als simpele reislust en nieuwsgierigheid. Een uitspraak die aan de profeet Mohammed wordt toegeschreven zegt het al: "Zoekt kennis, al was het zelfs in China!"

Reizigers zijn nooit onbevooroordeeld. Ze nemen hun eigen achtergrond met zich mee: ze zien wat ze willen en kunnen zien. Als zij hun ervaringen opschrijven vertellen die vaak net zoveel over henzelf en hun eigen cultuur als over de vreemde landen. Toch zijn reisverhalen een belangrijke factor in het proces van beeldvorming over en weer. Dat 'over en weer' wordt in dit artikel beperkt tot Europa en de Arabisch-islamitische wereld.

Voor de middeleeuwse christenen lag Jeruzalem precies in het midden van de wereld. Veel reisverhalen zijn verslagen

van pelgrims naar het Heilige Land. Bekende reizigers zoals Mandeville, Rubroek, Villehardouin en Marco Polo reisden allen naar het oosten, of beweerden althans (zoals Mandeville) dat ze daar geweest waren. Arabische moslims waren echter minder geïnteresseerd in het westen dan christenen in het oosten. De grote 14e-eeuwse reiziger Ibn Battûta uit Marokko is niet in het christelijke Europa geweest, behalve in Constantinopel (ook al is dat deel van zijn verhaal tamelijk dubieus). Een zekere Ibrahiem Ibn Ja'kôeb, uit Tortosa in Spanje, reisde in het midden van de tiende eeuw rond in Midden- en West-Europa. Delen van zijn verslag zijn bewaard gebleven, zoals een aardige passage over het turfsteken in het gebied van de stad Ietracht (Utrecht). Hij was afkomstig uit de wereld van de islam en Arabisch-talig, maar hij was zelf geen moslim doch een jood.

Arabische moslims hielden in het algemeen niet van reizen buiten hun geloofsgemeenschap. Ze vertrouwden het voedsel van varkensvlees-etende en alcoholdrinkende ongelovigen niet; ze misten het in de Arabische wereld alomtegenwoordige badhuis, nodig voor hygiëne en rituele reinheid; ze verrichten het rituele gebed liefst

samen, zeker op vrijdag. De taal was een probleem, terwijl men in niet-Arabische moslimse landen vaak toch met Arabisch een eind uit de voeten kwam. Ze vonden het er bovendien koud en mistig. Het klimaat was volgens hen ook verantwoordelijk voor het afstotende uiterlijk en de grove natuur van veel van de inwoners: groot en log van lijf, overmatig bleek, traag van begrip en zwaar van tong. Men keek neer op de onbeschaafdheid en het ongeloof van de Ifrandj, de Franken, zoals men de Europeanen noemde (als men ze tenminste niet eenvoudig als *Nasâra*, christenen, of *koeffâar*, 'kaffers' of ongelovigen, aanduidde). Overigens was men ook nauwelijks geïnteresseerd in andere contemporaine culturen, die immers weinig te bieden hadden vergeleken met de cultuur en wetenschap van de oude Grieken of Perzen, waar wel belangstelling voor bestond.

Reisverhalen zijn belangrijke bronnen voor de studie van de wederzijdse beeldvorming. Daarbij moet men wel beseffen dat veel van die beeldvorming tot stand kwam niet door reisverhalen maar door contacten tussen de werelden van christendom en islam. Sicilië, dat eind elfde eeuw door de christenen werd heroverd op de islam,

fungeerde nog lang als een belangrijk cultureel 'doorgeefluik', waar vorsten als Rogier II en zijn kleinzoon keizer Frederik II de Arabische taal beheersten en een grote belangstelling hadden voor de Arabische wetenschap en cultuur. Nog veel belangrijker dan Sicilië was Spanje, waar moslimse en christelijke rijken en culturen eeuwenlang aan elkaar grensden en zich bepaald niet hermetisch afsloten van elkaar. En bovendien waren er de contacten tussen kruisvaarders en moslims die bijdroegen tot de beeldvorming.

In dit artikel komen twee reisverslagen aan de orde, een oosters en een wester, of liever gezegd een Arabisch-islamitisch verhaal en een christelijk-Europees.

Mijn eerste schrijver, Ibn Djoebair, kwam niet uit het oosten maar uit Valencia in Spanje. Hij schreef een verslag van zijn reizen in de jaren 1183-1185. De tweede tekst dateert uit het midden van de veertiende eeuw. Het is het zeer invloedrijke reisverhaal van de al genoemde Jan van Mandeville, van wie wij veel minder weten dan van Ibn Djoebair. We weten dat Mandeville niet zijn echte naam was, maar wie hij dan wel was is niet bekend, evenmin of hij Engels of Frans was, en zelfs niet of hij werkelijk heeft gereisd.

Ibn Djoebair

Ibn Djoebair vertrok in februari 1183, op de leeftijd van zevenendertig jaar, uit Granada om op pelgrimage naar Mekka te gaan. De pelgrimage, of hadj, is in de islam verplicht voor wie ertoe in staat is. Voor iemand uit Spanje was dat een grote onderneming in die tijd, en maar weinigen zullen ertoe in staat zijn geweest. Men zegt dat Ibn Djoebair op reis ging als boetedoening omdat hij wijn had gedronken, ook al had de gouverneur van Granada hem daartoe gedwongen. Nu is de moslimse wet tamelijk tolerant in veel dingen; overmacht kan de mens niet worden aangerekend. Ibn Djoebairs geweten liet hem desondanks niet met rust. Maar ook al was vroomheid de eerste drijfveer, uit zijn verslag blijkt dat hij ook andere motieven had, zoals reislust en nieuwsgierigheid.

Ibn Djoebair voelde zich in den vreemde duidelijk minder op zijn gemak. In een gedichtje dat hij in Bagdad maakte, zegt hij:
'Ga niet in den vreemde, weg van 't vaderland,

Een groep pelgrims op weg naar Jeruzalem (miniatuur uit een Frans manuscript, 14e eeuw).

denk aan de ellende die je ver weg kan overkomen.

Een tak die is afgesneden van zijn stam verdort.'

Zijn boek is een tamelijk rechttoe-rechtaan verslag van maand tot maand. Al vrij snel tijdens de reis, en op de eerste pagina van zijn boek, gearriveerd op het Afrikaanse continent in Ceuta, komt hij op christelijk terrein; in zekere zin, want hij scheept zich in op een Genuees schip. Hij laat zich er niet over uit of dat wel door de beugel kan voor een vrome moslimse pelgrim, maar hij moet zich ongemakkelijk hebben gevoeld, zoals later, bij een dergelijke gelegenheid ook duidelijk wordt. Hij had moeilijk anders gekund, want de moslimse maritieme dominantie op de Middellandse Zee, die een tijd stand had gehouden, was net in zijn tijd grotendeels in handen gevallen van de Italianen.

Als hij de rit van de pelgrimage in Arabië heeft volbracht, reist hij door naar andere Arabische streken zoals Syrië en Irak. Daarna komt hij weer op christelijk gebied. In de stad Akka, in Palestina, dat in handen van de kruisvaarders is, gaat hij weer aan boord van een Genuees schip. Hij overleeft een schipbreuk, verblijft enige tijd op Sicilië, en is terug in Granada in april 1185.

De betrekkingen tussen de christelijke en de moslimse staten zijn nogal gespannen in die jaren. Op het Iberisch Schiereiland strijdt de heersende Berberse dynastie der Almohaden in het bijzonder tegen de Portugezen; in het oosten is een wapenstilstand tussen kruisvaarders en moslims door toedoen van Reinout van Châtillon in 1181 verbroken en sultan Salaah ad-Dien (Saladin) gaat door met het consolideren van zijn macht, die een paar jaar later, in 1187, een hoogtepunt zal bereiken als hij de kruisvaarders vernietigend verslaat en Jeruzalem inneemt. Dit alles verhindert Ibn Djoebair niet om opnieuw in een christelijk schip scheep te gaan, zonder dat hij zich daarvoor excuseert. Onderweg spreekt hij iemand die op Sardinië zo'n tachtig krijgsgevangen moslims, mannen en vrouwen, heeft gezien die op de markt verkocht werden door 'de vijand, God moge hem vernietigen'.

Tegen het einde van zijn boek zegt Ibn Djoebair:

'Een van de vreemdste dingen die zich in de wereld voordoen is het feit dat moslimse handelskaravanen reizen in het land van de Franken, terwijl (Frankische) krijgsgevangenen in het gebied van de moslims terechtkomen.'
Maar hij verklaart niet hoe zo iets 'vreemds' kan gebeuren.

Zijn verslag bevat talrijke, nogal plichtmatige opmerkingen die getuigen van de gebruikelijke minachting voor ongelovigen, soms vermengd met objectieve waarnemingen waaruit een zekere mate van bewondering spreekt.

Aangekomen in een stadje dat nu in zuid-Libanon ligt, zegt hij:

'We kwamen aan in een grote vesting van de Franken, Tibnien geheten, waar men belasting oplegt aan karavanen. Hij wordt beheerd door een zeug die bekend staat als 'de koningin', want ze is de moeder van de koning, dat zwijn, de heer van Akka - God moge het vernietigen.'

Maar daarop beschrijft hij dat veel moslims een gerieflijk bestaan hebben onder christelijk bestuur, zozeer zelfs dat veel bewoners van moslimse gebieden hen benijden:

'... En dit is toch iets afschuwelijks, dat het gebeurt dat moslims klagen over het onrecht van hun eigen heerser en lovende woorden hebben voor het gedrag van diens tegenstander en vijand, de Frankische heersers, en dat zij diens rechtvaardigheid waarderen. Het is een godgeklagde toestand, maar wij kunnen ons troosten met het woord uit de Koran: «Het is slechts een verzoeking waarmee gij doet dwalen wie gij wilt en rechtleidt wie gij wilt.»'

Hij neemt het de moslimse vluchtelingen kwalijk dat zij uit liefde voor hun woonplaats naderhand zijn terugge-

keerd en nu onder christelijke heerschappij leven; een moslim mag wel uit vrije wil op doorreis zijn in een christelijk gebied, maar er is geen excuus voor wie er gaat wonen.

Kort na zijn verblijf in Tibnien arriveert hij in de belangrijke stad Akko, die hij als volgt beschrijft:

'Het is de plaats waar christenen en moslims uit alle streken samenkomen. In de stegen en straten is het een gedrang van mensen; er is bijna geen plaats om de voeten neer te zetten. De plaats is een haard van ongeloof en loopt over van varkens en kruisen. Zij stinkt, is vuil en vol onreinheid en excrementen.'

Varkens en kruisen zijn voor vrome moslims de meest opvallende en verafschuwde zichtbare objecten die met het christendom worden geassocieerd. Als Ibn Djoebair het over varkens heeft is het overigens heel goed mogelijk dat hij niet zozeer de beesten bedoelt maar de christenen: men is immers wat men eet. We zagen al dat hij christelijke vorsten soms als 'zwijn' betitelt.

Tegenwoordig fungeert de nieuwe of halve maan vaak als moslimse tegenhanger van het kruis. In de tijd van Ibn Djoebair was dat symbool nog niet zo uitgesproken aanwezig, maar het is wel opvallend dat zijn reisverslag gestructureerd is volgens de islamitische maanden, die immers beginnen met de

nieuwe maan, en dat hij altijd exact beschrijft wanneer de maan verscheen, waar hij zich toen bevond en hoe de datum correspondeert met de christelijke kalender. De maan is als het ware zijn enige houvast, het enige object dat zowel in zijn vaderland als in den vreemde zichtbaar is.

Hij vermeldt dat na de verovering van de stad Akko door de christenen de moskeeën in kerken en kloosters werden veranderd. Maar God heeft een paar plaatsen in de stad behouden voor de moslims; zo gebeurt het dat moslims en christenen op dezelfde plaats bidden.

Ibn Djoebair dankt God en niet de christenen, die dat toch toelieten. Voor een middeleeuwse moslim is tolerantie van andere religies onder islamitisch oppergezag een normale zaak; dat de kruisvaarders een dergelijke tolerantie toonden, die in Europa in die tijd zeer ongewoon was, valt hem niet op.

In Tyrus aangekomen vindt hij de stad schoner dan Akko en de mensen minder verstokt in ongeloof en meer geneigd moslimse vreemdelingen ter wille te zijn. Hij heeft er een christelijke bruiloft gezien en bewonderd:

'Alle christenen, mannen en vrouwen, kwamen het vieren en stelden zich in twee rijen op bij de deur van de bruid, terwijl trompetten, schalmeien en allerlei andere instrumenten werden bespeeld. Tenslotte kwam zij naar buiten, schrijdend tussen twee mannen, die haar linker- en rechterhand vasthielden; het waren waarschijnlijk haar verwanten. Zij was prachtig gekleed, met de fraaiste kleren en een sleep van zijde met goudbrokaat, zoals dat bij hen gebruikelijk is. Op haar hoofd droeg zij een gouden diadeem met eromheen een geweven gouden net. Op haar borst was iets dergelijks geregen. Zij schreed langzaam voort in haar juwelen en kleren, voortgaand als een duif of als een wolk - wij zoeken toevlucht bij God voor de verleiding van zulke tafereelen!'

De beschrijving gaat nog een tijd door en vervolgens zegt hij, verontschuldigend, dat hij dit toevallig meemaakte en opnieuw zoekt hij toevlucht bij God voor de verleiding.

Het is waarschijnlijk niet alleen de schoonheid van de bruid geweest die Ibn Djoebair deze lyrische ontboezemingen ontlokt, maar ook de hem ongewone openbaarheid van de bruiloft. Iedereen keek er naar, zegt hij,

Een kerk in Palermo, die Ibn Djoebair heeft kunnen zien, uit de Byzantijnse periode, de S. Giovanni degli Eremiti.

christenen en moslims aan weerszijden van de weg, 'en niemand nam het hun kwalijk'.

Op de terugreis lijdt Ibn Djoebair schipbreuk dichtbij Messina, op Sicilië. Als hij en de overige geredden in Siciliaanse sloepen aan land worden gebracht, komt koning Willem in eigen persoon kijken. Omdat de berooide reizigers van hun laatste geld zijn ontdaan door hun Siciliaanse redders, schenkt hij hun een som gelds, iets wat Ibn Djoebair verbaast; hij noemt het een voorbeeld van Gods goedertierenheid dat de koning juist aanwezig was toen het gebeurde.

Let op dat hij zijn dankbaarheid richt op God, en niet op de ongelovige vorst, die niet meer is dan een van Gods instrumenten. Dat is de politiek correcte toon van die tijd; wat niet wil zeggen dat moslims als hij totaal gespeend waren van gevoelens van sympathie voor andersdenkenden.

In Messina voelt Ibn Djoebair zich niet erg op zijn gemak: overal heerst daar de duisternis van het ongelof, de stad is vol met 'kruisaanbidders', stank en viezigheid. Toch roemt hij het als een welvarende plaats, vol luxe, en dag en nacht veilig, zelfs voor vreemdelingen met een vreemd uiterlijk en een vreemde taal. Hij bewondert de haven, waar schepen zo dicht bij de kade kunnen komen, dat de vracht eenvoudig gelost wordt via een loopplank en er geen sloepen en kleine boten nodig zijn.

Sicilië als geheel bevalt hem: 'Het is onbeschrijfelijk mooi; het zegt genoeg dat het 'de dochter van Andalusië' is, met al haar welvaart, vruchtbaarheid, luxe, rijkdom aan verschillende soorten voedsel, haar rijkdom aan allerlei vruchten'. Jammer, vervolgt hij, dat het eiland gevuld is met kruisaanbidders. De christenen behandelen de daar wonende moslims goed, ook al moeten ze extra belasting betalen.

In Palermo wonen meer moslims dan in Messina. Daar resideert ook de al genoemde Normandische koning Willem (Ghijjaam), die regeerde van 1166 tot 1189. Over hem zegt hij het volgende:

'Met die koning is het wonderlijk gesteld, gezien zijn goede gedrag en omdat hij moslims in dienst neemt. Hij heeft pages, eunuchen, die zich allen, of althans de meesten van hen, in het geheim houden aan de moslimse Wet. Hij heeft een groot

De medische wetenschap stond in Spanje op een hoog peil. Ibn Djoebair had veel slechts gehoord in dit opzicht over de 'Franken'. Op Sicilië viel dat hem mee. Dit miniatuur komt uit een medisch geschrift uit de 12e eeuw uit Zuid-Italië.

vertrouwen in de moslims en vertrouwt op hen in zijn aangelegenheden en in belangrijke zaken. De opzichter over zijn keuken is een moslim. Hij heeft een aantal zwarte moslimslaven (...) Hij heeft artsen en astrologen op wie hij zeer gesteld is. Wanneer hij hoort dat een arts of sterrekundige in zijn land op doorreis is, ontbiedt hij hem en biedt hem een rijk leven aan, om hem er toe te verleiden zijn vaderland te vergeten. Moge God de moslims behoeden voor verzoeking. (...) Een wonderlijke zaak is ook dat deze man Arabisch kan lezen en schrijven (...) De slavinnen en concubines in zijn paleis zijn allemaal moslimse vrouwen. Een van de vreemdste dingen die ons zijn verteld - door een van zijn bedienden, Jahja Ibn Fitjaan de goudborduurder (...) -, is dat Frankische christenmeisjes in het paleis terecht komen en dan er als moslim weer uit komen, bekeerd door de genoemde moslimvrouwen; dat alles in het verborgene voor hun koning.'

Daarop vertelt hij dat tijdens een aardbeving op het eiland de koning, hevig verschrikt, zijn hovelingen, mannen en vrouwen, hoorde bidden tot God en zijn profeet Mohammed. Dezen waren op hun beurt geschrokken dat hun vorst hen deze onchristelijke gebeden hoorde zeggen. Maar de koning riep: 'Laat een ieder maar bidden tot zijn eigen God en in wie hij gelooft!', en stelde hen zo gerust.

Hij spreekt een jonge man die in Messina een belangrijke positie

bekleedt. Hij heeft een goede christelijke naam, Abd al-Masieh ('Dienaar van Christus'), maar hij vertelt Ibn Djoebair dat hij in feite een crypto-moslim is, dat hij zich als een krijgsgevangen slaaf voelt. Zijn gemoed loopt over als Ibn Djoebair hem op zijn verzoek vertelt over Mekka en de heilige plaatsen, en Ibn Djoebair is erg met hem begaan.

Ibn Djoebair is bijzonder positief over de stad Termini. Niet alleen is het een welvarende stad in een vruchtbaar gebied, maar hij en zijn reisgezellen worden er zeer vriendelijk bejegend door de christenen:

'Wij gingen over de weg die wel een markt leek, vol met gebouwen en een menigte van komenden en gaanden, terwijl groepen christenen zich tot ons wendden en groetten en ons vriendelijk toespraken. Wat wij meemaakten van hun gedrag en hun sympathieke bedoeelingen met ons, moslims, zou onwetenden in verleiding kunnen brengen - God moge de gehele geloofsgemeenschap van Mohammed onkwetsbaar maken voor verleiding!'

Onderweg ziet hij kerken die zijn ingericht als ziekenhuizen; hij zegt dat er ook in de steden hospitalen zijn ingericht naar het model van oosterse, moslimse ziekenhuizen en voegt eraan toe: 'Wij verbaasden ons erover dat zij daarvoor in die mate zorgden'. De medische wetenschap stond bij de Arabieren op een hoog peil en de memoires van Oesama, Ibn Djoebair's

Islamitische heren, afgebeeld in een Perzisch handschrift uit de 13e eeuw.

tijdgenoot, bevatten een aantal sarcastische anecdotes over de barbaarse Frankische geneeswijzen, maar misschien dankzij de kruistochten en de contacten op Sicilië en elders kwam er een kentering waarvan Ibn Djoebair iets merkte.

Het begrip 'verleiding' zijn we al verschillende keren tegengekomen in Ibn Djoebair's relaas. Dit begrip, *fitna* in het Arabisch, betekent niet alleen bekoring en verleiding in positieve zin, maar ook verleiding in negatieve zin, die tot verwaasdheid en tweestrijd kan leiden. Het is duidelijk dat Ibn Djoebair af en toe ernstig verleid wordt. Wij weten niet of hij gedacht heeft over vestiging in Sicilië, zoals de artsen en sterrekundigen waarop hij zinspeelt. De verleiding bestaat allereerst uit de bewondering zelf die in feite ongepast is voor iemand die komt uit een cultuur die zich eeuwenlang grotendeels terecht als superieur beschouwde.

We komen het begrip verleiding opnieuw tegen in de passage over de plaats Qasr Sa'd, of Castel Solanto, in het westen van Sicilië:

'Een van de wonderlijkste zaken die wij meemaakten, en een zaak die ons in verzoeking zou kunnen brengen, was dat een christen, die bij de poort van het kasteel stond, tegen ons zei toen we op het punt stonden om te vertrekken:

"Pelgrims, pas goed op jullie bezittingen en kijk uit voor de belastinggaarden, dat die jullie niet te grazen nemen!" Hij dacht dat wij handelswaar bij ons hadden waarover belasting zou worden geheven.'

Het begrip 'verleiding' staat voor de ambivalentie van de gevoelens van de schrijver, voor alles wat niet strookt met het zwart-wit beeld dat altijd zo geliefd is geweest bij gelovigen van alle tijden en alle richtingen. Het is logisch dat Ibn Djoebair zulke gevoelens heeft gehad; het is misschien minder logisch dat hij ze ook heeft opgeschreven, want hij had de positieve zaken ook kunnen verzwijgen. Men moet aanmerken dat hij zijn geloofsgenoten wilde waarschuwen en voorbereiden op eventuele soortgelijke ambivalente gevoelens.

Al met al komt hij over als tamelijk betrouwbaar, en dat maakt zijn werk een interessante bron, niet alleen voor de feiten die eruit zijn te extraheren maar ook voor het beeld dat moslims van Europeanen en christenen hadden.

Mandeville

Het tweede reisverhaal is een totaal ander soort tekst. De reis van Sir John Mandeville, of Jan van Mandeville, begon volgens de tekst van het boek in 1322 en duurde vijfendertig jaar. De tekst verschijnt voor het eerst ongeveer 1357 en wordt snel uitzonderlijk populair. Er bestaan allerlei versies in het Latijn, Frans, Engels en vele andere volkstalen (hier wordt uit het Nederlandse handschrift geciteerd).

De reis gaat van Engeland naar Constantinopel, Cyprus, het Heilige Land, Egypte, Syrië, en dan Azië in, van Perzië tot in India en China, en naar het legendarische land van Priester Jan. Het boek staat vol wonderlijke feiten en

verhalen, en het is al meteen duidelijk dat het vol verzinsels staat. Volgens vele geleerden is de schrijver, Sir John Mandeville, niet minder een verzinsel. De naam moet een pseudoniem zijn geweest, maar van wie is niet bekend. Als het een Engelsman was, dan schreef hij in het Frans en op het vasteland van Europa.

Op het ogenblik gaat men ervan uit dat de auteur zelf niet gereisd heeft; zijn langste reis was die naar de dichtstbijzijnde bibliotheek. Die bibliotheek moet dan wel een goede zijn geweest, want de schrijver heeft knap gebruik gemaakt van echte reisverhalen uit de dertiende en veertiende eeuw. Het is overigens juist door de fantastische verhalen een uiterst leesbaar boek.

Ik zal mij hier concentreren op de passages over Egypte en de islam. De auteur beweert dat hij veel gereisd heeft in de Arabische landen en dat hij 'vele jaren' in dienst is geweest van de Mammelukkensultaan van Egypte. Maar hij valt onmiddellijk door de mand bijvoorbeeld in zijn weergave van Arabische namen (zelfs rekening houdend met de verbasteringen in de schriftelijke overlevering) en ook als hij het 'Saraceense alfabet' geeft, dat in de verste verte niet lijkt op een oriëntaals schrift en dat ontleend blijkt te zijn aan een negende-eeuws werk (Hrabanus Maurus, *De inventione linguarum*).

In vergelijking met Ibn Djoebair, die altijd de eerste persoon gebruikt: "toen vertrokken we uit X ...; toen kwamen we aan in Y"), lijkt Mandeville meer op een reisgids: "Wanneer iemand van A naar B wil reizen, dan gaat hij via C of D", enzovoort, en hij gebruikt de eerste persoon hoofdzakelijk in meer vage passages, bijvoorbeeld '*Jc Jan van Mandeville ... hebbe sint langhe tijt gheweest ouer zee ende ghesien ende ommeghegaen vele lants ende menigherande prouincien ende menigherande conincrike endi menich eylant*'. Hij probeert wel af en toe de schijn op te houden, bijvoorbeeld door te zeggen dat hij niet overal is geweest: '*Vanden aerdschen paradise en soudic v niet conne ghescriuen, want jc en hebber niet gheweest, dat my leet is*'; '*... daarover kan ik u niets vertellen, want ik ben er helaas niet zelf geweest*'.

Mandeville, of beter 'Mandeville', waarmee ik de ik-figuur in het boek bedoel en niet de schrijver, heeft totaal andere bedoelingen dan Ibn Djoebair.

Weliswaar begint zijn reis ook als een pelgrimage naar het oosten, naar Jeruzalem in zijn geval. Maar terwijl Ibn Djoebair geen moeite doet om bijvoorbeeld het christelijke geloof uit te leggen - per slot van rekening kenden de moslims in hun eigen gebieden christelijke minderheden -, daar gaat Mandeville tamelijk uitvoerig in op het geloof van de Saracenen, de oude term voor moslims, of Arabieren. Veel christelijke schrijvers uit de Middeleeuwen of later doen hun uiterste best om te laten zien wat een afschuwelijke ketterij de islam is, en welke afstotende gewoonten en gebruiken onder moslims heersen. Maar Mandeville heeft een andere bedoeling. Zijn voorwerp van kritiek is niet de islam maar bepaalde tendensen in het christendom in zijn eigen cul-

tuur. Hij gebruikt de islam, en soms zelfs een moslim als spreker, om die kwalijke tendensen aan te tonen en te veroordelen. Terwijl Ibn Djoebair als het ware tegen heug en meug positieve zaken beschrijft bij de tegenpartij, doet Mandeville bewust en van harte hetzelfde, uiteraard zonder dat hij de islam aanprijst als intrinsiek beter dan het christendom. Het is een tamelijk bekende truc: een ander land of volk beschrijven terwijl men het eigenlijk over de eigen cultuur heeft.

Aan het begin van zijn beschrijving van Egypte heeft Mandeville het over 'een scoon kerke van onser vrouwen'. Beginnend met het vertrouwde, een christelijke kerk, komt hij te spreken over de 'soudaen', de Mammelukken-sultan, en zijn voorgangers. Dat is een droevig verhaal van vergiftigingen en moorden, maar ook al zijn de namen praktisch onherkenbaar verhaspeld, het is in essentie geen verkeerde tendenteuze voorstelling van zaken. Een van de

sultans, zegt hij, 'regeerde langhe tijt ende wijslike'. Het gaat hier om al-Nâsir Ibn Kalawôen die inderdaad lang regeerde (tussen 1293 en 1340, met enkele onderbrekingen) en misschien niet wijs was, maar wel een zekere culturele en artistieke bloei teweegbracht.

Mandeville wijdt een hoofdstuk aan de islam als geloof, 'der sarrasinen gheloue', waarvoor hij een ouder, dertiende-eeuws tractaat heeft gebruikt: *De statu saracenorum* van de Dominicaan Willem van Tripoli.

Hij legt de nadruk op wat islam en christendom gemeen hebben. Het heilige boek, 'Alkorum', zegt 'dat die goede sullen int paradijs gaen ende die quade in die helle ende dat ghelouen die sarrasinen'; hij heeft wel bezwaar tegen de nogal concrete geneugten van het moslimse paradijs, met zijn 'lopende riuieren van melke ende van zeeme ofte van honighe ende van wine ende van zueten watre ... Ende een yghelijck sal daer wiue hebben maechden ende sal die macht ende dien lust ende twerc hebben

Handelaars rusten uit tijdens hun tocht.
(Illustratie uit ± 1235 van Jahya al-Wasiti bij de 'Maqamat', een serie klassieke Arabische verhalen).

De reis van Jan van Mandeville, naar de Middelnederlandsche handschriften en incunabelen (...) uitgegeven door N.A. Cramer (Brill, Leiden 1908).

The Travels of Ibn Jubayr, Being the chronicle of a mediaeval Spanish Moor concerning his journey to the Egypt of Saladin, the holy cities of Arabia, Baghdad the City of the Caliphs, the Latin Kingdom of Jerusalem, and the Norman Kingdom of Sicily, translated from the original Arabic by R.J.C. Broadhurst, with an Introd. and Notes (London 1952).

De in het artikel geciteerde passages zijn vertaald naar het Arabisch van de uitgave Leiden, 1852.

altoos met hem te ligghene ende te sine, nochtan sal hise altoos maecht vinden'. Deze paradijselijke voorstellingen van drink- en liefdesgenot komen overeen met wat de koran en de latere moslimse literatuur daarover te vertellen hebben.

Met voldoening stelt Mandeville vast dat Maria als maagdelijke moeder wordt geëerd en Jezus als lichtend voorbeeld voor de wereld geldt, een groot profeet die op het einde der tijden terug zal komen voor het laatste oordeel. De moslims geloven in feite zoveel dingen die de christenen ook geloven, dat Mandeville meent dat hun bekering tot het christendom toch niet al te moeilijk zou moeten zijn. Als men moslims vraagt wat zij geloven, dan zeggen ze: *'... datsi ghelouen in gode sceppe der hemels ende der aerden ende alle andre dinghen, die al ghemaect heeft. Ende zonder hem en is niet ghemaect endi si ghelouen den doemsdach (het Laatste Oordeel), in welken een yghelic geloent sal werden na syn verdiente. Endi di ghelouen, dat al waer si dat die heylighe propheten hebben gheseit.'*

Dit is inderdaad een redelijke weergave van de fundamenteën van de islam, zij het dat een cruciaal punt is weggelaten: de bijzondere positie van Mohammed als bringer van de definitieve uitgave van Gods woord. Ook al heeft Mandeville hier en daar kritiek op moslimse leerstellingen, zijn verhaal is opmerkelijk gematigd van toon, zonder gescheld en spot.

Zijn overzicht van het islamitische geloof dient als inleiding op zijn gesprek met de sultan van Egypte in

Cairo: *'Daer om sal ic v segghen, wat my die soudaen eenwerf seide te chair'.*

De sultan wil een gesprek onder vier ogen en stuurt alle hovelingen weg. Dan begint hij een tirade gericht tegen de christelijke geestelijkheid, die een slecht voorbeeld geeft aan de gelovigen: zij drinken in de kroeg, maken ruzie, zijn vreetzakken, zweren valse eden, zijn ijdel, trots, vrekkig, overspelig, etcetera. Mandeville verbaast zich over zoveel kennis, maar het blijkt dat de sultan goede informanten heeft, die uitstekend Frans beheersen, net als de sultan zelf. Het is dus een schande dat de Saracenen, met hun valse geloof, toch terechte kritiek kunnen uitoefenen op de christenen:

'Ach hoe groten scade ende scande est onser wet ende onsen gheloue, dat die liede, die noch wet noch geloue en hebben, ons van onser quaetheit berespen ende onser misdaet so verwiten'. De moslims zijn in feite veel vromer, 'want si houden ghehelic alle die gheboode vanden boeken alkoram, dat hem god seynde bi sinen heylighen bode den prophete mahomet'.

Daarop vervolgt Mandeville met een korte biografie van de profeet Mohammed. Daarin staan enkele absurditeiten, bijvoorbeeld dat Mohammed een prins van het land Coroudane zou zijn geworden, een land dat wordt geïdentificeerd als Chorasán in oost-Iran, waar Mohammed nooit een voet heeft gezet. Mohammeds eerste vrouw Chadiedja verschijnt hier als Cadgige, weduwe van de vorst van Coroudane.

In het Europa van de Middeleeuwen worden de daden en het karakter van Mohammed op talloze negatieve wijzen geschilderd. (Een voorbeeld daarvan geeft het hierna volgende artikel. Red.) Mandeville's Mohammed is vergeleken daarmee een veel meer positieve figuur.

Dat aanvallen van epilepsie verantwoordelijk waren voor wat de moslims beschouwen als Gods openbaring aan Mohammed van het goddelijke woord, de Koran, via de aartsengel Gabriël, is een mening die door veel niet-moslims werd aangehangen. In Mandeville's verhaal verzint Mohammed de openbaringen door de engel, niet zozeer om de mensheid te bedriegen, maar om zijn vrouw niet boos te maken over zijn epileptische aanvallen. Het wijnverbod in de islam wordt verklaard met een verhaal waarin de pro-

feet de dupe wordt van een gruwelijke practical joke van zijn eigen volgelingen.

Aan het eind geeft Mandeville een verbasterde versie van de islamitische geloofsbelijdenis: *'la el loch ella mahomet tosel allabech'*, waarin het origineel nog net herkenbaar is: *La ilāha illallāh, Mohāmmad rasōel Allāh* (Er is geen god dan God; Mohammed is de gezant van God).

Mandeville's vertaling is overigens wel correct.

Concrete beschrijvingen van het gedrag van mensen uit de bevolking, zoals we die bij Ibn Djeibair zien, zijn in Mandeville's verhaal niet te verwachten; we vinden alleen collectieve beschrijvingen. De bedoeïenen in de Sinai bijvoorbeeld *'zijn liede van quader naturen. Si en hebben ghene huse anders dan tenten, die si maken van huden of van vellen van beesten, die si tetene plegghen ... Ende het sijn sterke liede ende wel vechtende ... Ende sie bewinden ende behomplen [omwikkelen] haren [hun] hals ende haer hooft met enen witten groten slapelaken. Ende si sijn fel ende harde quaet ende vule van quader naturen'.*

Tenslotte

De twee teksten die hier kort ter sprake kwamen zijn geheel verschillend van aard. Ik wil niet suggereren dat de verschillen karakteristiek zijn voor de beide culturen en ik wil er dus geen conclusies aan verbinden. Samenvattend kan ik slechts zeggen dat middeleeuwse reisverslagen fungeren als bronnen van informatie, van misinformatie, en van vermaak, zowel vroeger als nu.

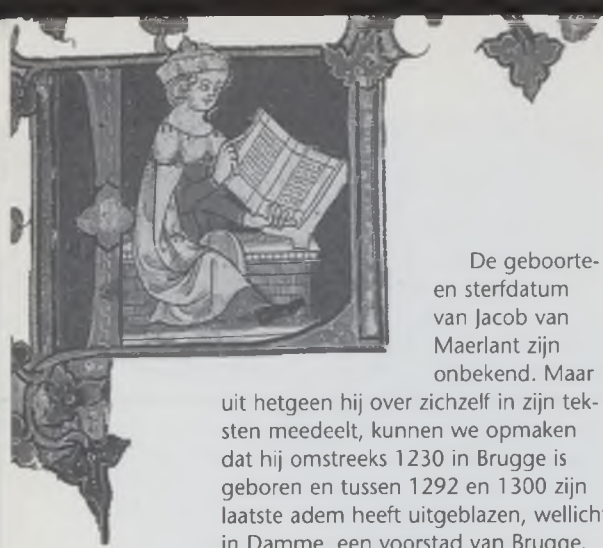
Het zou jammer zijn als zo'n bron alleen als gebruiksvoorwerp werd beschouwd, als venster op een andere tijd, een tijd waarin de bron zelf als venster op een andere wereld diende. Talloze reisverhalen zijn bronnen van leesplezier, van de redelijk betrouwbare Ibn Djeibair en Ibn Battouta via Mandeville tot de geheel onbetrouwbare Sindbad de Zeeman. Allen blijven lezenswaard.

Ludo Jongen

Jacob, Vincentius en Mohammed

In het dertiende-eeuwse Nederlandse literatuurlandschap liggen een aantal majestueuze bergtoppen: een onbekende, Vlaamse Willem schreef het beroemde dierenepos 'Van den vos Reynaerde', in de benedictijnerabdij van het Brabantse Affligem zette een andere Willem het magistrale jambische 'Leven van Lutgard' op perkament, eveneens in Brabant schreef de mystica Hadewijch haar 'Gedichten en Visioenen' en in Vlaanderen werden enkele oorspronkelijke Arthurromans te boek gesteld, zoals de 'Roman van Walewein' en de 'Moriaen'. Te midden van deze literaire toppen ligt het oeuvre van Jacob van Maerlant als een massieve en imponerende bergketen.

De geboorte- en sterfdatum van Jacob van Maerlant zijn onbekend. Maar

uit hetgeen hij over zichzelf in zijn teksten meedeelt, kunnen we opmaken dat hij omstreeks 1230 in Brugge is geboren en tussen 1292 en 1300 zijn laatste adem heeft uitgeblazen, wellicht in Damme, een voorstad van Brugge. Zijn literaire arbeid is hij begonnen op het Zuid-Hollandse eiland Voorne. Rond 1259 schreef hij de *Alexanders geesten*, een levensbeschrijving van Alexander de Grote. In de daarop volgende jaren verschijnen twee Arthurromans (*Historie van de Graal/Boek van Merlijn* en *Torec*), een omvangrijke beschrijving van de Trojaanse Oorlog (*Historie van Troje*) en een leer- en handboek voor een jonge vorst (*Heimelijkheid der heimelikheden*).

Omstreeks 1270 is Maerlant teruggekeerd naar zijn geboortestreek in Vlaanderen waar hij volgens de traditie secretaris van de stad Damme is geweest. Zijn ambtelijke bezigheden weerhieldden hem niet literair actief te blijven. Hij schreef een encyclopedie waarin de hele schepping (mensen, dieren, vissen, vogels, planten, edelstenen, metalen en bronnen) behandeld werd (*Der naturen bloeme*), hij vertaalde een samenvattende geschiedenis van het Oude en Nieuwe Testament (*Scholastica*) plus een beschrijving van de verwoesting van Jeruzalem in het jaar 70 (*Wrake van Jeruzalem*), hij beschreef het leven van de heilige Franciscus van Assisi (*Sinte Franciscus' leven*) en ten slotte begon hij aan een enorme wereldgeschiedenis van de Schepping tot aan zijn eigen tijd (*Spiegel historiaal*). Bij zijn dood had Jacob van Maerlant in totaal ruim 220.000 verzen gedicht, inclusief de moeilijk te dateren *Strofische gedichten*.

Nu was een dichter in de Middeleeuwen in de eerste plaats een vakman op taalgebied: hij kon (Latijn) lezen en schrijven, hij kon een verhaal op samenhangende wijze en in de juiste bewoordingen op schrift stellen én hij moest – voor het geval zijn bronnen elkaar tegenspraken – een zo logisch mogelijke oplossing voor deze tegenstrijdigheden vinden. Het ligt daarom voor de hand dat een dichter ook leraar is. Middeleeuwse literatuur dient niet alleen tot vermaak, maar is duide-

lijk ook bedoeld ter lering. Zelfs de mooiste en beste ridderromans hebben zo'n dubbele functie: de spannende zoektocht naar de geliefde wordt telkens op geraffineerde wijze vermengd met voorschriften over hoe heren en dames zich in gezelschap dienen te gedragen.

Maerlant vormt op bovenstaande regel geen uitzondering. Integendeel, bij hem krijgt het didactische element – vooral in zijn latere werken – zelfs de overhand op het esthetisch-literaire: vanaf *Der naturen bloeme* zou men zijn teksten als populair-wetenschappelijke verhandelingen op rijm kunnen beschouwen.

Vincentius van Beauvais: de geleerde compiler

Rond 1283 zette Maerlant zich aan het dichten van wat zijn zwanezang zou worden, de *Spiegel historiaal*. Het werd tevens zijn langste werk, want toen hij rond 1288 wegens ziekte en/of ouderdom de pen neerlegde, had hij al 90.000 verzen geschreven. Maar de al omvattende wereldgeschiedenis was toen nog niet klaar en moest door twee andere auteurs worden voltooid.

De *Spiegel historiaal* is gebaseerd op de omvangrijkste historische encyclopedie uit de Middeleeuwen: het *Speculum historiale* dat Vincentius van Beauvais (1184/1194-±1264) halverwege de dertiende eeuw samenstelde. Dankzij zijn opdrachtgever – niemand minder dan de machtige, invloedrijke en vooral zeer rijke Franse koning Lodewijk IX de Heilige (1215-1270) – kon Vincentius beschikken over een groot aantal medewerkers die duizenden teksten voor hem lazen en excerpeerden. Vincentius was dus eigenlijk een soort projectleider: hij bepaalde wat wel en wat niet werd opgenomen. Daar dat enorme *Speculum historiale* de gehele geschiedenis zou omvatten, moest er ook aandacht worden besteed aan de opkomst van de islam, de derde grote monotheïstische godsdienst.

De informatie over de islam putte Vincentius van Beauvais uit de Latijnse Koranvertaling die rond 1150 in Toledo was vervaardigd op instigatie van Petrus Venerabilis (1092/1094-1156). Deze Peter was ruim dertig jaar abt van het benedictijnerklooster in het Bourgondische Cluny (1122-1156) en uit hoofde van zijn functie een van de machtigste mannen van zijn tijd. Door

de Koran te laten vertalen meende Petrus een wapen in de strijd tegen de Saracenen te hebben: met kracht van argumenten (ontleend aan hun eigen 'bijbel') zouden de Saracenen overtuigd kunnen worden van hun dwalingen. De islam werd destijds beschouwd als een ketterij.

Bij de teksten die in dit kader vertaald werden was ook de zogenaamde *Apologie van al-Kindi*. Deze hoogstwaarschijnlijk tiende-eeuwse Arabische briefwisseling tussen een christen en een moslim werd – ten onrechte – toegeschreven aan de beroemde Arabische filosoof Abu Yusuf Yaqub Al-Kindi (±805-±873). Dit verweerschrift is de bron voor allerlei misvattingen in middeleeuws West-Europa over Mohammed, de Koran en het ontstaan van de islam. Zo wordt onder andere beweerd dat Mohammed zijn religieuze ideeën heeft gekregen van Sergius, een nestoriaanse monnik die door de duivel naar Arabië was gestuurd.

De *Apologie van al-Kindi* heeft grote invloed gehad. Niet alleen ontleende Petrus Venerabilis hieraan zijn argumenten om de islam te weerleggen in de *Adversus nefandam sectam Saracenorum libri II* (Twee boeken tegen de goddeloze secte van de Saracenen), maar ook vele andere auteurs gebruikten het, overigens zonder bronvermelding. Een van hen was Vincentius van Beauvais.

Vincentius deed echter nog iets meer: hij plaatste het ontstaan van de islam in de juiste tijd, namelijk ten tijde van de regering van de Oostromeinse keizer Heraclius (610-641). Deze keizer versloeg de Perzen die in 615 de heilige stad Jeruzalem onder de voet hadden gelopen; bij die verovering was het Kruis van Jezus Christus dat keizerin Helena (±249-329) gevonden zou hebben, door de Perzen als oorlogsbuit meegenomen. Heraclius wist deze uitermate belangrijke relikwie in 629 gelukkig te heroveren en liet ze plechtig naar Jeruzalem terugbrengen. 'Midden in' de geschiedenis van deze keizer laste Vincentius een bloemlezing uit de Koran in (door Jacob van Maerlant niet overgenomen) en een levensbeschrijving van de profeet Mohammed.

Wat hierna volgt is de vertaling van het fragment over Mohammed uit Maerlants *Spiegel historiaal*.

Commentaar

Maerlants tekst bestaat uit een aantal fabeltjes die allemaal moeten aantonen dat Mohammed een bandiet was. In navolging van zijn bronnen geeft Maerlant de historische feiten in verminkte vorm weer. Volgens de islamitische traditie is Mohammed inderdaad met een weduwe, Khadijah geheten, getrouwd, nadat hij in opdracht van haar enkele handelsmissies met succes had afgerond. Doordat epilepsie in de Middeleeuwen werd beschouwd als een duivelse ziekte, moet het smoesje dat Mohammed verzint om zijn echtgenote gerust te stellen, eveneens aantonen dat Mohammed een verwerpelijk sujet is: Gabriël is immers de engel die Maria de boodschap brengt dat ze zwanger is (*Lucas 1,26-38*).

De vaten met melk en honing verwijzen naar het land van melk en honing waarheen Mozes zijn volk voert (*Exodus*) en het verhaal van de stier lijkt een combinatie van twee verhalen uit hetzelfde bijbelboek, namelijk Mozes die de Tien Geboden ontvangt op de stenen tafelen en de aanbidding van het gouden kalf (*Exodus 19-32*). De truc met de afgerichte duif is een toespeling op de Heilige Geest Die immers in de gedaante van een duif wordt voorgesteld (*Johannes 1,32*).

Uiteraard heeft Jacob van Maerlant deze verhalen niet zelf verzonnen. Sterker nog, hij meende de waarheid uit de doeken te doen: hij was er immers vast van overtuigd dat Vincentius van Beauvais' *Speculum historiale* een betrouwbare geschiedschrijving was. Tot voor kort wisten velen van ons over de Islam in feite ook niet veel meer dan dat veelwijverij was toegestaan.

Amersfoort, Sint-Maartensavond 1997

Het leven van Mohammed

De Saracenen zijn afstammelingen van Abraham en Agar; daarom heten ze ook wel Agarenen. In samenwerking met de Turken veroverden zij — onder leiding van hun aanvoerder Hurimare — het prachtige Damascus, Syrië en ook de heilige stad Jeruzalem. Ze berokkenden het Romeinse Rijk nog veel meer schade door hun profeet Mohammed, die stamde uit het geslacht van Ismaël: hij hitste hen immers op. Nu zult u vernemen wie deze Mohammed was.

Over Mohammed

Mohammed verdiende de kost als handelaar. Overal kocht en betaalde hij goederen. Dikwijls ging hij per kameel naar Egypte en hij was in vele steden bekend, zowel onder joden als onder christenen. Van hen leerde hij toevallig het Oude en het Nieuwe Testament, zodat hij erover begon te prediken ten eigen bate. Want hij was ook een beroemd, berucht en machtig tovenaars.

Op zijn rondreizen kwam hij in het land van Cordes waar een weduwe woonde, Cadigan geheten. Vanwege

Toen Mohammed 25 jaar was huwde hij een rijke weduwe Chadidja (rechts)! Deze en de volgende illustraties zijn Turkse miniatures uit de 15e eeuw bij een biografie van Mohammed. Het gezicht van de profeet werd uit eerbied bedekt met een doek en rond zijn hoofd is een vlam getekend.

Inwoners van Mekka stenigen Mohammed.

haar uiterlijk schoon liet hij haar telkens zijn mooie en kostbare koopwaar zien, zodat deze vrouw hoe langer hoe intiemer met hem werd. Mohammed begon haar het hof te maken. Listig en met tovenarij bracht hij haar het hoofd op hol en hij deed haar geloven dat hij de Messias was op wie de joden wachtten. Zijn tovenarij en zijn leugens sterkten hem bij dit bedrog, want hij was buitengewoon doortrapt. Uiteindelijk deed dit gerucht over Mohammed de ronde onder de joden: die kwamen – samen met de Saracenen – in grote getale naar de plaats waar Mohammed verbleef, want ze waren zeer onder de indruk van deze bijzondere tijdingen. Ter plekke begon Mohammed een nieuw geloof te verzinnen en hij vervaardigde een veelvoud aan documenten, samengeraapt uit het oude en nieuwe verbond. Nog steeds spreekt Ismaëls geslacht over het geloof dat Mohammed predikte en het beweert openlijk dat hij hun wetgever was.

Cadigan, dat stomme wijf, zag joden en heidenen deze ellendeling volgen en dacht dat Gods genade in Mohammed aanwezig was. Daarom trad ze met hem in het huwelijk: op die manier kreeg hij haar erfgoed in handen.

Een tijdje later hebben de Arabieren zich eveneens aan Mohammed onderworpen. Op die manier werd hij koning over hen. Toen hij de tijd rijp achtte, ging hij samen met hen de strijd aan tegen Perzië dat lange tijd zijn zelfstandigheid had weten te bewaren.

Cadigan zag eens hoe haar man een aanval van epilepsie kreeg. Daarom begon ze het steeds meer te betrouwen dat ze met zo'n ongezonde man gehuwd was. Maar Mohammed troostte haar met de woorden:

"Het is helemaal niet wat jij denkt: ik werd niet gevelde door een ziekte, maar het was de engel Gabriël: dat gebeurt telkens wanneer hij naar me toe komt. Ik ben immers maar een mens: zodra ik hem zie, kunnen mijn zintuigen het licht dat hij uitstraalt niet verdragen. Daarom val ik dan op de grond."

Zijn vrouw geloofde deze praatjes en slikte ze als zoete koek. Ook de Arabieren en het geslacht van Ismaël geloofden dat, want men meende in oude *vitae* gevonden te hebben dat God Zijn engel Gabriël opdracht had gegeven Mohammed zijn wetten in te fluisteren, zodat Mohammed ze op schrift kon stellen.

Nog meer over Mohammed

Tot deze zaken werd Mohammed aangezet door een kwaadaardige monnik, Sergius geheten, die vanwege misstappen uit zijn klooster verbannen was. Deze Sergius was nestoriaan. Dit soort christenen leggen de Heilige Schrift onjuist uit, want ze willen niet erkennen dat Maria de moeder Gods is; ze beweren bovendien dat Jezus Christus alleen mens was, en niet tegelijk God én mens. Deze Sergius werd door rooms-katholieke geleerden geëxcommuniceerd.

Na zijn vlucht uit het klooster kwam dit verachtelijke sujet in Mekka. Daar vond hij twee soorten geloof: de heidenen vereerden afgoden en de joden hielden zich aan de oude wet. In die stad trof hij Mohammed aan die nog afgoden aanbad.

Sergius praatte zo op hem in, dat Mohammed de afgoden uiteindelijk afzwoer. Daarop raadde de monnik Mohammed aan zich tot het nestorianisme te bekeren. Dat deed Mohammed en hij werd Sergius' leerling. Sergius legde hem zowel het oude als het nieuwe testament uit. Mohammed begreep het allemaal uitstekend, want hij meende het volk daarmee een loer te kunnen draaien.

Toen de joden dit gewaar werden, voorzagen ze een hoop ellende als Mohammed zich dankzij deze kennis tot het echte christendom zou bekeren; ze vreesden bovendien dat de nestoriaanse monnik veel mensen van het joodse geloof zou doen vervreemden. Daarom gingen drie schriftgeleerden naar Mohammed toe en zeiden: "Wij willen jouw leerling zijn." Op die manier leerde Mohammed ook veel over het joodse geloof en ook dat is in zijn boek opgenomen.

De nestoriaan Sergius woonde in een hol midden in het woud waar Mohammed hem ruim van eten en drinken voorzag. Als Mohammed er zin in had, zocht hij Sergius op om naar diens leer te luisteren. Dankzij deze nestoriaanse monnik kon Mohammed de Koran, het boek waarin zijn geloof is opgetekend, voor het eerst aan de Arabieren ter hand stellen.

Over Mohammeds lange leven

Toen Mohammed de oude en nieuwe wet helemaal meester was, begon hij allereerst eenvoudige boeren deze onzin aan te praten. Omdat die mensen ongeletterd en onbeschaafd waren, heeft hij velen tot zijn geloof kunnen overhalen. Na enige tijd richtte hij zich

tot het volk van Arabië. Hij vertelde dat hij een profeet was die hun op Gods bevel was gezonden om voor hun zaligheid zorg te dragen. Zowel de oude, joodse wet als de nieuwe, christelijke waren immers veel te zwaar. Daarom bracht hij iets soepelers: wetten die zó eenvoudig waren, dat ze gemakkelijk opgevolgd konden worden. En hij zou de tekenen daarvan tonen, zoals eertijds Mozes gedaan had. Daarom riep hij het volk bijeen op een bepaalde plaats. Daar vernam het dat hij een boodschapper van God was.

Terwijl hij stond te prediken en zijn leer verkondigde, zag het volk – dat daarmee een rad voor de ogen gedraaid werd – dat een afgerichte duif op Mohammeds schouder ging zitten; de duif stak zijn snavel in zijn oor en pikte er de graankorrels uit die hij erin gestopt had, want hij had de duif in dergelijke trucjes getraind. Toen de duif de graankorrels oppikte, geloofden de domme mensen dat die duif Mohammed het woord Gods en alles wat tot het geloof behoort, influisterde.

Mohammed had ook een stier afgericht: waar hij maar heen ging, die stier volgde hem en at uit zijn hand. Aan de hoorns van dat beest had hij zijn wet geknoopt, zodat het leek alsof die hem speciaal vanuit de hemel was toegezonden.

Eens had Mohammed vaten, gevuld met melk en honing, begraven in het open veld. Daarna vertelde hij dat wie zich tot zijn geloof bekeerde, ruim voldoende over materiële zaken zou kunnen beschikken. Opdat men dit zou slikken, liet hij hun de vaten met melk en honing opgraven; hij zei dat dit een teken Gods was. De eenvoudigen van geest geloofden hem op zijn woord en wilden best aannemen dat hij door God gezonden was om hun het geloof te verkondigen. Dit waren een paar van de wonderen die hij verrichtte.

Wie gebrek leed of vanwege armoede zijn vaderland had moeten verlaten en sterk, dapper en slim was, nam Mohammed als volgeling aan. Hij zond hen uit om te roven en te moorden in zijn naam. Dikwijls leed hij verlies, maar vaak ook maakte hij winst, totdat hij eens een man tegenkwam die hem in zijn lippen sneed en al zijn tanden uitsloeg. Dat deed vreselijk pijn, maar hij bracht het er levend vanaf. Toen hij aldus in moeilijkheden was geraakt, beloofde hij zijn volgelingen dat hij hen na dit leven ruimschoots genoegdoening zou schenken: uitbundige feesten en een mooi lichaam, veel drank en beeldschone vrouwen. Op die manier overwon hij de angst van de arme verschoppelingen en hij werd een machtig man, voordat hij op een kwalijke wijze aan zijn einde kwam.

Al zijn familieleden was dit een doorn in het oog, want ze beseften terdege dat Mohammed geen profeet was, maar een leugenaar en moordenaar.

Over Mohammeds zeden en gewoonten

In het begin van zijn profeetschap kon Mohammed het niet laten een kameel af te pakken van een man aan wie hij eerst zijn leer uiteengezet had. Het begin

van zijn loopbaan was dus zwaar, toch werd hij nog 53 jaar oud.

De inwoners van Mekka mishandelden hem, want ze kenden zijn ware aard. Als deze ellendeling de stad binnenkwam, moest hij door veertig man beschermd worden.

Het zou te veel tijd kosten om al zijn misdaden en moordpartijen op te sommen, want hij bleef bloed vergieten en roven. Daarom lag hij 's nachts te woelen: dag en nacht was hij met die zaken bezig.

Mohammed berokkende nog veel meer ellende, want probeerde men hem af te houden van een moord of wees men hem terecht, dan hielp er geen lieve moeder meer; hij vermoordde de kritikaster, of gaf opdracht daartoe, waar hij hem maar te pakken kon krijgen, desnoods in zijn slaap. Mohammed schaamde zich daar in het geheel niet voor. Bovendien was Mohammed zijn hele leven verzot op vrouwen. In zijn geschriften roemde hij zijn eigen wellust: hij zou in z'n eentje de potentie van veertig man hebben. Hij zei dat beeldschone vrouwen en welriekende kruiden zijn lust en zijn leven waren.

Dit is het gezwam van een verachtelijke profeet. Met zijn mooie vrouwen liet hij ook andere mannen hun gang gaan. Het deerde hem hoegenaamd niets, en beweerde: "Men kan genoeg vrouwen vinden. Een man die hun te veel aandacht schenkt, is niet goed bij zijn hoofd."

Later schreef hij in de Koran dat God hem had laten weten dat vrouwen van de zonde van wellust zijn vrijgepleit. Maar dat loog hij. Hij beweerde ook de taal van wolven en beesten te verstaan. Ook dat was geklets van een kip zonder kop.

Eens ontkwam Mohammed aan een moordaanslag. Een jodin gaf hem voedsel, maar ze vertelde hem niet dat het gebrad vergiftigd was, want zij wilde hem vermoorden. Dankzij zijn listigheid merkte hij dat het schaap vergiftigd was en daarom liet hij zijn metgezel

Inwoners van Medina verwelkomen Mohammed buiten de poorten van hun stad.

Mohammed preekt in de eerste moskee. (Hier afgebeeld in de stijl van latere Turkse bouwwerken.)

ervan proeven. Ter plaatse viel die dood neer. Mohammed schepte erover op en deelde mee dat de buik van het schaap hem had gezegd: "Raak me niet aan, want ik ben erg giftig." Als dit inderdaad waar is, waarom heeft dan niemand anders dit gehoord? En waarom heeft hij zijn vriend niet tegengehouden ervan te eten? Deze kwaadaardige profeet heeft in de Koran geschreven: "Ik ben niet naar deze wereld gezonden, opdat men mij aan mijn wonderen herkent, maar ik ben gestuurd met het zwaard: wie mijn geschriften minacht, zal men moeten doden."

Tijdens zijn leven trad Mohammed met vijftien heidense en joodse edelvrouwen in het huwelijk. Bovendien trouwde hij met nog twee niet-adellijke vrouwen. Daarnaast vermaakte hij zich voortdurend met andere liefjes.

Hoe Mohammed Perzië veroverde

Het is eigenlijk een grof schandaal om veel woorden aan deze misdadiger vuil te maken, maar deze ongelovige onmens liep Perzië onder de voet, zoveel macht had hij verworven. De Perzen die nogal eens land op de Romeinen veroverd hadden, werden – naar ik in documenten las – geregeerd door een koning, Hormisda geheten, maar zijn heerschappij duurde slechts één jaar. Mohammed had hem veel schade berokkend: Mohammed had diens volk gevangen genomen en het land verwoest, want hij kwam met veel soldaten. De buitengewoon meedogenloze Mohammed zette alles op het spel: in de strijd tegen de

Perzen was hij in het voordeel, al was hij bang dat de Saracenen in de minderheid waren. Maar Hormisda verloor de oorlog en al het land waarover hij als koning de scepter zwaaide. Op deze smadelijke en vernederende wijze kwam er een eind aan het rijk der Perzen die vele jaren hun burens hadden overheerst, maar zich nu zelf moesten schikken onder het juk van de Saracenen die door de Perzen daarvoor lange tijd in bedwang waren gehouden.

Dit geschiedde in het twintigste jaar van de regering van Heraclius. Op deze manier werd het Romeinse Rijk door Mohammed rampzalig beschadigd.

Het zou veel te ver voeren Mohammeds kwaadaardige schanddaden en buitengewone wreedheden volledig op te sommen.

Mohammed werd 53 jaar oud. Toen werd hij ernstig ziek en hij beseftte dat zijn einde naderde. Hij beval dat men na zijn dood zijn lichaam drie dagen lang niet zou begraven, want op de derde dag zou men hem met pracht en praal naar de hemel voeren. De ziekte verergerde, zodat hij het bewustzijn verloor. Hij stierf op de veertiende dag van zijn ziekbed. Zijn onderlichaam zwol enorm op en zijn pink ging helemaal naar achteren staan. Zijn vrienden hebben hem gewassen en aangetrokken en vervolgens – zoals hij bevolen had – drie dagen boven de grond laten staan. Hij overleed op een maandag en tot woensdagavond bleef hij opgebaard, terwijl de stank steeds erger werd. De mensen die wachtten op Mohammeds hemelvaart, werden kwaad en wierpen hem naakt in een graf dat snel gedolven was door een neef.

Ik ben niet in staat ook maar de helft van zijn verdorvenheid te beschrijven. Het doet me verdriet dat die zo groot was. Op deze wijze overleed de kwaadaardige profeet. Maar de Saracenen gaan er prat op dat Mohammed hun door God is gezonden.

Over Mohammeds leer

Luister nu naar een deel van Mohammeds leer die hem door de duivel was ingeblazen: er zit kop noch staart aan en hij staat vol schandelijke zaken.

Omdat in de oude wet de besnijdenis is opgenomen, wilde Mohammed de joden daarin navolgen: op die manier zou men denken en kunnen zien dat zijn volgelingen afstamden van Abraham, die zich als eerste liet besnijden. Omdat Mohammed ook uit een geslacht van bastaarden stamde (namelijk van Ismaël, Abrahams zoon bij een maîtresse), verordende Mohammed dat zijn volgelingen zich zouden laten besnijden. Hij legde dat vast in de Koran waar al zijn voorschriften in staan. Hij verkondigde openlijk dat die voorschriften heilig waren: geen mens of duivel zou dergelijke voorschriften immers kunnen verzinnen. Als men ze boven op een berg zou hebben gelegd, zou die berg zich onmiddellijk gebogen hebben voor deze wet.

Dit soort flauwekul staat allemaal in de Koran, het boek van Mohammed. Ook zei hij zonder blikken of blozen dat zijn naam al vóór de schepping in de hemel geschreven stond. Dat is aperte onzin.

Omdat christenen op regelmatige tijden vasten en bidden, heeft Mohammed een tijdstip vastgesteld waarop de Saracenen moeten vasten en bidden. In de Koran staat eveneens wanneer men zich dient te wassen. Mohammed verbood het eten van varkensvlees vanwege de joodse regels dienaangaande. Hij gaf elke man toestemming zijn echtgenote te verstoten, wanneer hij maar wilde. Maar hij verbood zo'n man naar zijn echtgenote terug te keren, voordat ze met een ander getrouwd was geweest.

Mohammed heeft ook een paradijs beschreven dat zijn volk na de dood ten deel zal vallen. Daar is een overvloed aan voedsel en drank en kan men eeuwig in wel-

lust rotten. Mohammed heeft ook de hel beschreven, waarin iedereen die zijn geloof niet wil aanvaarden, eeuwig zal branden en de bittere vrucht zal moeten eten van een boom die Assatum heet, zoals ik gelezen heb. Omdat ik die naam nergens kon terugvinden, denk ik dat Mohammed de naam van die boom verzonnen heeft.

Met deze onzinnige praatjes trok Mohammed rond, totdat hij als heiden stierf. Met moord en roof verzamelde hij massa's mensen, want hij wist iedereen voor zijn karretje te spannen. Deze duivel verwoestte op rampzalige wijze het Romeinse Rijk ten tijde van Heraclius, zoals ik u in het vervolg van deze geschiedenis uiteen zal zetten.

Literatuur

Voor een uitvoerige behandeling van Maerlants leven en werken verwijs ik naar Frits van Oostrom, *Maerlants wereld* (Amsterdam 1996). Veel beknopter, maar rijk geïllustreerd en met een bloemlezing uit de *Historie van Troje* wordt een en ander behandeld in *Jacob van Maerlant. De middeleeuwse wereld op schrift*, redactie Ton Brandenbarg, Ludo Jongen & Martine Meuwese (Museum van het Boek/Teleac-NOT 1996). Het werk van Maerlant is vrijwel uitsluitend in (verouderde en

slechts antiquarisch verkrijgbare) negentiende-eeuwse edities beschikbaar.

Peter Burger stelde een vertaalde bloemlezing uit *Der naturen bloeme* samen: *Het boek der natuur* (Amsterdam 1989). In mei 1998 zal een uitgebreide bloemlezing uit het werk van Jacob van Maerlant (plus inleiding en vertaling) van Ingrid Biesheuvel verschijnen: *Jacob van Maerlant. Juweeltjes van zijn hand* (Ambo/Amsterdam University Press).

The Romance of Muhammad (1258) and The Book of Muhammad's Ladder (1264), English Translations, with an Introduction (Leiden/New York/Köln 1997, Brill's Studies in Intellectual History 75). Ook Jacobus de Voragine heeft in zijn *Legenda aurea* gebruik gemaakt van de pseudo-al-Kindi: zie Jacobus de Voragine, *The Golden Legend. Readings on the Saints*. Translated by William Granger Ryan, 2 dln. (Princeton (N.J.) 1993) deel 2, 370-373.

Een duif, die een schrijver de goddelijke wijsheden influïstert is ook in het Westen niet onbekend: het is de personificatie van de Heilige Geest. Hier paus Gregorius de Grote bij het schrijven van zijn Commentaren op een ivoor uit de 9e of 10e eeuw.

Voor de relatie tussen Jacob van Maerlant en Vincentius van Beauvais verwijs ik naar: J.B. Voorbij, *Het 'Speculum Historiale' van Vincent van Beauvais. Een studie van zijn ontstaansgeschiedenis* (Groningen 1991, dissertatie); Petra Berendrecht, *Proeven van bekwaamheid. Jacob van Maerlant en de omgang met zijn Latijnse bronnen* (Amsterdam 1996, NLCM 14) 139-205; J.B. Voorbij en J.A.A.M. Biemans, 'Reflecties over twee Spiegels. Vincentius van Beauvais' *Speculum historiale* en de *Spiegel historiael* van Jacob van Maerlant', in: Paul Wackers e.a., *Verraders en bruggenbouwers. Verkenningen naar de relatie tussen Latinitas en Middelnederlandse letterkunde* (Amsterdam 1996, NLCM 15) 239-264 en 346-351.

Over de invloed van de *Apologia van al-Kindi* op de West-Europese letterkunde zie Reginald Hyatte, *The Prophet of Islam in Old French*.

Dit alles deelt Maerlant ons mee in de *Spiegel historiael* (Derde Partie, Boek 8, Hoofdstuk 20). Onafhankelijk van Vincentius voegt hij hieraan toe dat de Franse koning Lodewijk IX de relieken in 1247 naar de Sainte-Chapelle in Parijs liet brengen. De vertaling is gebaseerd op de Middelnederlandse tekst in Jacob van Maerlant, *Spiegel historiael*. Met de fragmenten der later toegevoegde gedeelten, bewerkt door Philip Utenbroeke & Lodewijk van Velthem. Uitgegeven door M. de Vries & E. Verwijs, 4 dln. (Utrecht 1982) fotomechanische herdruk van de editie Leiden, 1861-1879, deel 3, 74-80. Een deel is opgenomen in Jacob van Maerlant: *Spiegel historiael*. Bloemlezing bezorgd door Frits van Oostrom (Amsterdam 1994, Alfa/Litteraire teksten uit de Nederlanden) 90-97.

De buiten-Europese bijdrage aan de europeanisering van Europa

Peter Hoppenbrouwers

'Wij' en 'de anderen'

Het idee dat de Europese samenleving en cultuur van de late Middeleeuwen grondig zijn verrijkt door hun aanraking met de Aziatische en Arabisch-Turkse wereld en dat die aanraking tot een groter wederzijds begrip en respect heeft geleid, mag heel erg politiek correct zijn, maar daarmee is het nog niet in overeenstemming met wat we over Europa in de late Middeleeuwen weten.

Er woedt nu al vele jaren een discussie over de vraag of Marco Polo wel of niet in persoon in China is geweest, want in Chinese bronnen komt hij niet voor - evenmin trouwens als Giovanni di Piano Carpi en Willem van Rubroek en de meeste andere bedelordebroeders die zich als halfbakken diplomaten en missionarissen aan de eindeloze tocht door de steppen van Kazachstan en Mongolië hebben gewaagd. De eerste westerling - *fu-lang* zeiden de Chinezen, een verbastering van 'Frank' - die in Chinese geschreven bronnen wist door te dringen, was de Florentijnse franciscaan Giovanni de' Marignolli (overleden in 1358/59) en dan zitten we al een heel eind in de veertiende eeuw. Erg onder de indruk van elkaar was men dus niet.

Op de keper beschouwd hebben alle contacten met de buiten-Europese wereld de Europese samenleving van de middeleeuwen maar oppervlakkig beroerd - net als andersom trouwens

de Chinezen, de Indiërs, de Perzen, Turken en Egyptenaren niet meteen plat zijn geslagen van bewondering voor die malle blanke reizigers die nu en dan eens langskwamen.

Maar daarmee is niet alles gezegd. Zeer ingewikkelde processen als interculturele contacten gaan nooit één richting op, hebben altijd ondertonen die tegen boventonen ingaan. Culturen zijn immers per definitie nooit waterdicht, maar altijd 'doorlaatbaar', nooit statisch maar aldoor in beweging en ze zijn nimmer eenduidig van inhoud. Een dergelijke complexiteit vraagt dus om een genuanceerde benadering, waarbij het echter zaak blijft om de boventoon of hoofdstroom te blijven onderscheiden van ondertonen of tegenstromen.

Het feit, bijvoorbeeld, dat er in de beschrijvingen van de contacten tussen oost en west regelmatig geluiden van tolerantie en bewondering zijn op te vangen is niet onbelangrijk (het

bewijst, bijvoorbeeld, dat tolerant zijn tot op zekere hoogte werd getolereerd), maar zij vallen in het niet bij het oververdovende lawaai van vijandschap, afkeer en xenofobie dat uit de meeste teksten opklinkt.

Op dat overheersende gevoel is de hoofdlijn van dit artikel afgestemd. Pas daarna zal ik ingaan op de tegengeluiden en ondertonen.

Intolerantie en racisme

Ik heb deze lijn met opzet zo uitgezet, omdat in de roemruchte stofomschrijving van het onderwerp Middeleeuwen in het aankomende centraal examen geschiedenis de duistere zijden van de eerste Europese expansie te sterk zijn teruggedrongen - feitelijk, als ik mij even beperk tot de stofomschrijving voor Vwo/Havo, naar de summierende slotparagraafjes 7.1.3 en 7.2. (De stofomschrijving is afgedrukt in het maarnummer van KLEIO, 2/1997, red.).

Het laatste behandelt in zeventien regels de vraag, waarom al die nieuwe contacten met en nieuwe kennis uit de buiten-Europese wereld waarmee West-Europa tussen 1150 en 1350 is verrijkt, toch niet tot een revolutionair andere kijk op de wereld heeft geleid.

De stofomschrijving somt kort vijf mogelijke oorzaken op: de dominante rol van de Kerk, het angstvallige vasthouden aan klassieke autoriteiten, het lage 'ontwikkelingspeil van de bevolking', het superioriteitsgevoel in het Westen en de afname van de contacten met het Oosten na het midden van de veertiende eeuw.

Geen van deze punten lijkt me echt onwaar. Wat er alleen niet expliciet in naar voren wordt gebracht, is dat juist de expansie en de contacten die deze met zich meebracht, het paradoxale effect hadden dat het Westen zich als het ware afsloot. Er ontwikkelde zich een mentaliteit, die xenofober, ja zelfs racistischer, was dan aan het begin van de expansie-periode.

Deze redenering mag enigszins chargeerend overkomen, origineel is zij allerminst. Men vindt haar reeds uitgewerkt in een aantal toonaangevende overzichtswerken over de geschiedenis van de Centrale Middeleeuwen. Al in 1961 gaf de Duitse mediaevist Friedrich Heer in zijn nog altijd lezenswaardige *Mittelalter* een beschrijving van de paradox van de 'mentale afsluiting' van Europa. In Heers visie zouden juist de al

Lodewijk IX de Heilige, koning van Frankrijk, vertrekt in 1228 voor de zesde kruistocht.

gauw hopeloze vooruitzichten in de strijd tegen de moslims in het Heilige Land hebben bijgedragen aan het ontstaan van een klimaat van zelf-afsluiting naar binnen en van repressie en vijandigheid naar buiten.

Een andere auteur van een veel gelezen overzichtswerk, de Amerikaan John Mundy, meende zelfs dat het mislukken van de kruistochten naar Palestina een collectief schuldgevoel losmaakte. Men kreeg het idee dat dit falen een symptoom was van eigen zondigheid en verdorvenheid, van een samenleving die morele reiniging behoefde. Degenen die het meeste aan dit gevoel appeleerden, waren ongetwijfeld de koningen van Frankrijk en in het bijzonder Lodewijk IX, die amper een kwart eeuw na zijn dood in het kruislegerkamp voor Tunis, in 1270, heilig werd verklaard. Tijdens zijn leven belichaamde Lodewijk dan ook als geen ander de moreel zuivere christelijke vorst die bereid was overal de gelovigen bescherming te bieden en de vijanden van het geloof - waartoe voor Lodewijk uitdrukkelijk ook de joden gerekend dienden te worden - te bestrijden, binnen christelijk Europa en daarbuiten. Door zijn optreden werd de koning van Frankrijk en niet meer de koning van het Roomse/Duitse rijk beschouwd als de drager van de universele christelijke idealen *par excellence*.

Een heel andere invalshoek vindt men gehanteerd in het boek waarmee de Britse mediaevist Robert Bartlett een paar jaar geleden furor maakte: *The making of Europe* (1993). Het beschrijft op even overtuigende als aantrekkelijke

wijze, hoe Europa - niet alleen als geografische eenheid, maar meer nog als idee - tussen pakweg het midden van de tiende en het midden van de veertiende eeuw gestalte heeft gekregen door een agressief expansiestreven dat aan alle zijden rond de oude westelijke kernlanden buitengewoon dynamische 'frontierzones' deed ontstaan.

Op twee lijnen uit Bartlett's boek die van directe relevantie zijn voor het examenthema wilde ik wat dieper ingaan, omdat ze inzicht geven in de factoren die hebben bijgedragen aan het ontstaan van een repressiever klimaat binnen Europa zelf. Als eerste de bijna revolutionaire ontwikkeling die de Roomse Kerk, en daarbinnen het pauschap, in de eeuwen na het jaar 1000 doormaakte. En als tweede de uitwerking van het overwegend agressieve type van expansie dat in dezelfde periode vanuit West-Europa op gang kwam - en in gang werd gehouden - op de culturele ontwikkeling binnen Europa zelf en op het mens- en wereldbeeld van de Europese elites.

Kerk en Paus

Aan die eerstgenoemde lijn, die in feite een nadere invulling geeft aan één van de verklaringen die de stofomschrijving geeft voor het niet doórbreken van een nieuw wereldbeeld, zitten verschillende aspecten. Ten eerste is er het al vaker genoemde argument dat de Roomse Kerk eigenlijk pas met het doórzetten van de zogenaamde Gregoriaanse hervormingsbeweging, dus pas na het midden van elfde eeuw, uit is gegroeid tot een gecentraliseerde organisatie met expliciet gedefinieerde

doelstellingen, een uniforme leer, uniforme riten, enzovoorts. Een tweede uitvloeisel van dezelfde beweging was dat de pausen van Rome nu voor het eerst openlijk en luid aanspraak gingen maken op het hoogste gezag in de wereld - en dat niet alleen in strikt morele zin - terwijl zij hun greep op de Kerk en de kerkelijke hiërarchie drastisch verstevigden. Een derde aspect staat los van de hervormingsbeweging maar was niet minder belangrijk: eigenlijk voor het eerst in de middeleeuwse geschiedenis worden de gewone gelovigen zichtbaar. De Kerk ontwikkelde zich langzaam tot een instituut dat niet alleen meer bestond in dienst

van joden en ketters in het Westen op gang.

De Christenheid

Bartlett heeft vooral gekeken naar de gevolgen van deze ontwikkeling voor de periferie, voor de 'frontiers' van Latijns-christelijk Europa. En daarmee komen we op de tweede lijn, die van de effecten van de agressieve expansie. Wat dat onderwerp betreft, begint Bartlett met vast te stellen dat paus Gregorius VII als eerste de Latijnse christenheid in etnische termen begint aan te duiden, als de *gens christiana*, het volk van Christus. Latere vermeldingen voegen daar soms het epitheton

christelijke wereld. Bartlett aarzelt niet om dat proces aan te duiden met: 'de europeanisering van Europa'. Zij kreeg haar neerslag langs heel uiteenlopende wegen: van een groeiende gelijkenschakeling in persoonsnaamgeving - een belangrijk middel om identiteit uit te drukken - en heiligenverering, de uniformering in het gebruik van munt- en rekenmunttypen, of in het opmaken van diplomata tot natuurlijk de inrichting van universiteiten en het algemene gebruik van Latijn in het intellectuele en diplomatieke verkeer.

De 'europeanisering van Europa' is dus volgens Bartlett eerst en vooral een proces van culturele homogenisering geweest, dat zich afspeelde gedurende de expansie van Latijns-christelijk Europa - die niet gering was: tussen pakweg 1000 en 1300 is het gebied van de Latijnse christenheid zeker verdubbeld. Maar daarbij is het niet gebleven. Met de expansie zijn de basisingrediënten van die culturele homogenisering, inclusief de complete daaraan ten grondslag liggende typische maatschappij-inrichting, dus inclusief de 'drie standen', de ridderschap, de feodo-vazallitische betrekkingen, en inclusief haar kenmerkende agrarische exploitatievormen, haar geprivilegieerde steden, haar klooster- en monnikenwezen, en haar parochie-indeling als het even kon eenvoudig overgeplant in den vreemde.

Aan de 'frontiers' vond zo als het ware een 'replicatie' van de West-Europese samenleving plaats volgens een kant-en-klare 'blue-print' - de termen zijn niet van mij, maar van Bartlett.

Latijns-christelijk Europa en de buitenwereld

Men kan zich wel voorstellen dat geen van beide processen - de agressieve zelfbevestiging van de Latijnse christenen en de replicatie van hun in toenemende mate gehomogeniseerde samenlevingsvormen in de frontiergebieden - bepaald bevorderlijk is geweest voor de integratie tussen (Latijns) Europa en zijn buitenwereld. Aan de uitwassen heeft Bartlett ook ruime aandacht besteed: in grensgebieden staken onverholven racistische opvattingen de kop op. Bartlett bespreekt in dat verband onder andere de zogenaamde 'Deutschtumsparagrafe' die waren opgenomen in gildenstatuten van stedelijke nederzettingen in Brandenburg

Culturele homogenisering: de strijd tegen de Albigenzen in Frankrijk leidde tot diverse slachtpartijen (miniatuur uit de Bibliotheque Nationale ± 1230).

van de aristocratie, maar waarbinnen gewone gelovigen zich gaan manifesteren en zich door kerkelijke autoriteiten laten mobiliseren (en manipuleren?).

Robert Bartlett is niet de eerste mediëvist die op de schaduwzijden van deze driedelige ontwikkeling heeft gewezen. Zijn landgenoot R.I. Moore poneerde een jaar of tien geleden al de befaamd geworden - maar niet onomstreden - stelling dat de middeleeuwse samenleving zich pas tegen het einde van de 12de eeuw ontwikkelde tot een 'persecuting society', toen de Kerk - en in haar kielzog de opkomende nationale en/of territoriale staten - hun eigen doelen en ideologieën zo nauwkeurig begonnen te definiëren dat ze vervolgens veel beter dan voorheen konden identificeren welke groepen of belangen daarmee in strijd waren. Zo kwam de systematische vervolging

sancta, heilig, aan toe.

Deze bewuste versterking van de Rooms-christelijke identiteit is volgens Bartlett gepaard gegaan met een even bewuste denigratie van niet-christenen, 'heidenen'. De wereld werd op die manier voorgesteld als een - en nu ga ik Bartlett citeren - 'arena waar grote religieuze sferen op elkaar botsten en waarin de Latijnse christenen het uitverkoren volk' waren - let wel: de Latijnse christenen; de Griekse christenen en de Oostslavische naties die de Griekse riten volgden werden meer en meer geassocieerd met het heidense kamp. De agressieve kanten van het West-Europese expansionisme kreeg hierdoor nog een extra impuls.

De tegenhanger van deze haast nationaal-christelijke assertiviteit naar buiten toe was de toenemende homogenisering van de cultuur binnen de Latijns-

en Pruisen; daarin was bepaald dat wie toegang wilde hebben tot het gilde moest kunnen bewijzen dat hij van Duitse komaf was; soms strekte die bepaling zich ook uit over de echtgenoten van de gildeleden.

Soortgelijke gevoelens bestonden overigens ook aan de andere zijde van de 'frontiers': anti-Slavische sentimenten in Brandenburg werden beantwoord met anti-Duitse sentimenten in Bohemen. En soms liepen de scheidingen een tijdlang dwars door een samenleving heen. Dat was bijvoorbeeld het geval in Silezië, waar de heersende Slavische dynastie der Piasten het eerste overgang tot het christendom en de Duitse cultuur en waar ook de stedelijke nederzettingen, zoals Wrocław/Breslau, een Duits karakter hadden.

Maar tegelijkertijd bleven grote delen van het platteland juist Slavisch - en zelfs als er zich veel Duitse kolonisten hadden gevestigd dan raakten ook dezen toch in vergaande mate 'geslaviseerd'.

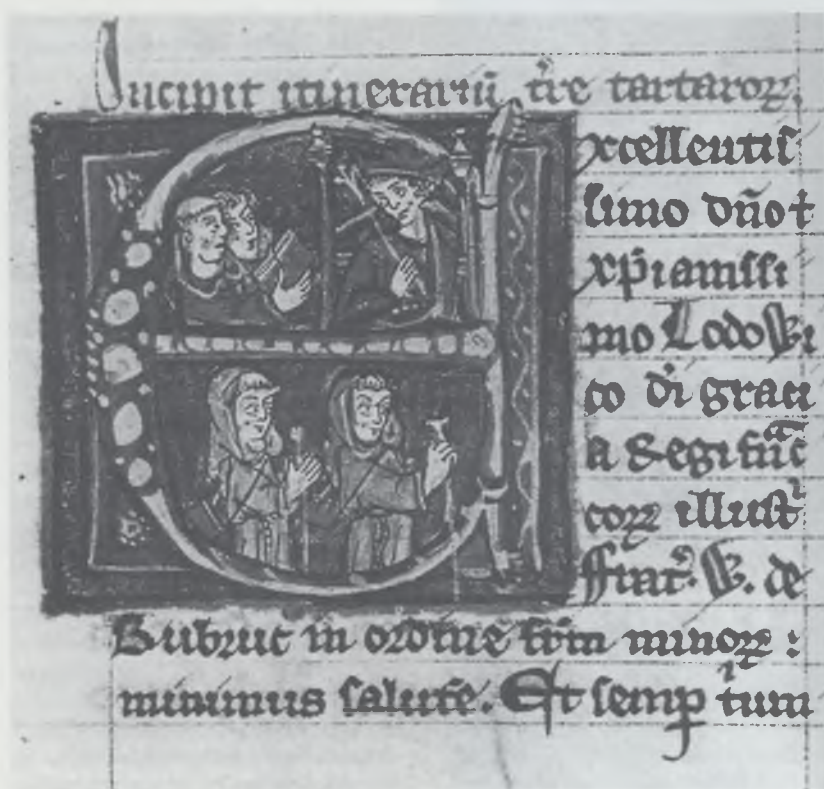
Onderstromen

Gelukkig is het niet nodig om het bij zo'n sombere visie op de gevolgen van de buiten-Europese contacten op de binnen-Europese samenleving te laten. Hiervoor stelde ik al dat culturele en maatschappelijke processen op de lange termijn nooit alléén één kant op gaan. Dat brengt ons op het punt van de dissonante ondertönen en tegenstromen. We moeten daarbij overigens niet denken aan in tijd of ruimte geïsoleerde groepjes dissidenten of subversieve subculturen, evenmin aan een weldenkende intellectuele voorhoede die hoog verheven boven de achterlijke massa een nobel en humaan gedachtengoed koesterde. Zo gaat dat met ideologische en mentale processen kennelijk niet, want de werkelijkheid was een stuk gecompliceerder.

Ik wil dat toelichten aan de hand van drie aspecten van de culturele en religieuze geschiedenis van de Centrale Middeleeuwen, waarin dergelijke tegenstromen in al hun verwarrende dubbelzinnigheid en complexiteit zichtbaar worden.

Aanpassing

Het eerste aspect is meteen het meest banale: dat van maatschappelijke of politieke realiteitszin, hier opgevat als het besef dat bij langdurig verblijf in een vijandige omgeving accommodatie aan de vijand van levensbelang is. Kruisridders in de *Outremer* begrepen al

Willem van Rubroek biedt zijn reisverslag aan aan koning Lodewijk de IX. Willem met een gezelschap op weg. (Initiaal uit het Rubroek-handschrift in Cambridge, bibliotheek van het Corpus Christi College.)

gauw dat aanpassing aan islamitische gewoonten een kwestie van overleven was, net zoals, omgekeerd, veel vorsten en edelen in Slavisch en Baltisch Oost-Europa inzagen dat ze maar beter christen konden worden en Duits - of zelfs Latijn - leren, wilden ze zich als elite kunnen handhaven. In zekere zin zou men dus kunnen zeggen dat het probleem van een 'etnische minderheid' zich na verloop van tijd altijd vanzelf oplost en dat is een geruststellende gedachte.

Relativering

Een hele stap verder wordt al gezet wanneer reizigers in den vreemde of minderheden zich niet alleen aanpassen omdat ze geen andere keus hebben, maar welbewust en uit vrije wil elementen uit andere culturen overnemen. Het impliceert namelijk het vermogen tot relativering van de eigen cultuur en de daarmee verbonden waarden.

Ik zou in dat verband kunnen wijzen op sommige reisverslagen uit de dertiende en veertiende eeuw, zoals het relaas van Willem van Rubroek van zijn reis naar de khan der Mongolen. Ook het

beroemde gefantaseerde verslag van de omzwervingen van Jan van Mandeville heeft die kwaliteit. Maar andermaal levert de *Outremer*, de wereld van de kruisvaardersstaatjes in het Nabije Oosten, de beste illustratie.

Volgens talrijke ooggetuigen konden westerse ridders en leden van de Arabisch-Turkse elite in Syrië en het heilige Land het meestentijds best met elkaar vinden. Kruisridders moeten er vaak hebben bijgelopen als Arabische sjeiks en tot beter wederzijds begrip maakten westerse christenen en moslims zich elkaars taal eigen. Het logische eindpunt van deze gemeenzaamheid was de erkenning dat in een multiculturele ruimte als het Midden Oosten plaats moest zijn voor iedereen en voor alle godsdiensten. Iemand die deze radicale conclusie durfde te trekken was keizer Frederik II - één van de kleurrijkste en meest enigmatische vorsten uit de middeleeuwse geschiedenis. Nadat hij in 1229 Jeruzalem via simpele onderhandeling terug in christelijke handen had gebracht, verklaarde hij tot ontzetting van de paus dat Jeruzalem een open

Een van de oudste afbeeldingen van Dante. Hij zou er zo uitgezien kunnen hebben.

stad diende te zijn waar de drie monotheïstische godsdiensten - jodendom, christendom en islam - vrijelijk en openlijk naast elkaar mochten worden beleden.

Waardering

Kan men dit alles nog opvatten als bijverschijnselen die zich tijdens expansie- en kolonisatiefasen wel vaker voordoen in grenszones en nieuw veroverde en bezette gebieden, iets anders wordt het wanneer van 'de ander', 'de vijand', positieve beelden worden opgenomen in eigen cultuuruitingen, zelfs als dat maar mondjesmaat gebeurt.

Tijdens de middeleeuwse expansiefase zien we de incorporatie van een positief vijandbeeld duidelijk haar beslag krijgen in literaire teksten bestemd voor hoofse milieus, anders gezegd, precies voor die maatschappelijke groep van waaruit al die gevoelens van vijandschap tegenover andersgelovenden en andersdenkenden omgesmeed werden tot een formidabel wapen van geweldadige bestrijding.

Dat is minder gek dan het lijkt. Er sprak respect uit voor de wijze waarop de vijand gestalte gaf aan idealen die men zelf hogelijk waardeerde.

Voor de West-Europese ridders waren dat fysieke kracht, moed in de strijd en dergelijke. Toonde de tegenstander op het slagveld die ook, dan kwam hem bewondering toe en was men zelfs bereid even te vergeten dat hij 'heiden'

was. Het appelleert aan een verschijnsel dat in militaire kringen vaker voorkomt en dat ik het majoor Karremans-syndroom zou willen noemen.

Overigens zouden we in dit verband ook subtieler kunnen redeneren om bij hetzelfde uit te komen. Hoe de vijand zich in werkelijkheid gedroeg, doet dan niet ter zake. Voor een literaire tekst die de bedoeling had de ridderidealen te verheerlijken, was het nodig dat de ridders die ten tonele werden gevoerd bijna gelijkwaardige tegenstanders hadden, zodat hun daden heroïsche proporties konden krijgen.

Maar hoe de relatie tussen literaire verbeelding en werkelijkheid hier ook lag, feit is dat sommige moslimleiders op den duur als 'lid van de club', zal ik maar zeggen, werden beschouwd. Het bekendste voorbeeld is natuurlijk de Koerdische emir van Syrië en Egypte Saladin (1138-1193), die in West-Europese ridderkringen openlijk en algemeen werd bewonderd. Dat dezelfde Saladin de ridderschap op de 'Horens van Hattin' drastisch had uitgedund, deed daaraan geen afbreuk - integendeel.

Christenplicht

Het derde aspect, tenslotte, is het meest ingewikkelde, maar misschien ook wel het meest interessante. Het voert naar wat voor sommigen wellicht een gewetensvraag is: hoe zat het nu in die tijd met de christelijke boodschap van naastenliefde en vrede? Heeft de Kerk - de Roomse Kerk, maar een andere was er toen niet in het Westen - zich met zijn kruistochten en meedogenloze repressie van ketters niet voor eeuwig gecompromitteerd?

Zó simpel ligt het natuurlijk niet. We zullen het denken en het handelen van de Kerk van toen moeten beoordelen in de context van toen. En in middeleeuws Europa werd de unieke waarheid van het christelijke geloof nu eenmaal als een axiomatische vanzelfsprekendheid beschouwd, net zoals, om wat anders te noemen, het gebruik van fysiek geweld onder veel méér omstandigheden als normaal werd geaccepteerd dan nu gelukkig het geval is. Daarbij is het overigens zo, dat de Kerk haar repressie doceerde en zeker niet willekeurig toepaste. Of het nu ging om het gebruik van geweld of het voeren van oorlog tegen ongelovigen of om hun bekering en hun 'volken-

kundige status', het zijn allemaal zaken waarover binnen de Kerk, door de pausen en hun adviseurs, maar ook door andere kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders en geschoolde clerici diep en indringend is nagedacht.

Dat dit grondige overwegen tot genuanceerde standpunten heeft geleid, bewijst de richtinggevende visie die paus Innocentius IV (1243-1254) ten aanzien van de relaties tussen christenen en andersgelovenden formuleerde. Innocentius' uitgangspunt was de gedachte dat de paus als plaatsvervanger van Christus op aarde verantwoordelijk was voor het zielenheil van alle mensen, christelijk of niet. Om die verantwoordelijkheid tot gelding te kunnen brengen kwam hem zeggenschap over alle ongelovigen toe. Maar Innocentius achtte die zeggenschap toch niet onbegrensd. Hij accepteerde dat ongelovigen het ook niet konden helpen dat ze de Kerk van Christus niet kenden. Zolang zij zich echter aan de universele wetten van de natuur hielden - die immers door God in den beginne aan de mensheid waren gegeven - moest de paus zich niet in hun zaken mengen.

Dat klinkt overigens minder gematigd dan het lijkt, want het vereren van meer dan één god achtte Innocentius al in strijd met de wetten van de natuur. Toch meende de paus dat het zenden van missionarissen diende te volstaan om heidenen respect voor die wetten bij te brengen. Alleen als die het werken onmogelijk werd gemaakt, of ergens christelijke minderheden werden vervolgd, was geweld geboden. Bij dit alles beklemtoonde Innocentius dat uitsluitend de paus bevoegd was om tot geweld tegen ongelovigen op te roepen. Wilden de ongelovigen zich na missionering niet bekeren, dan was het alleen aan God zelf om daar op de Laatste Dag over te oordelen.

Deze denkbeelden zijn door alle gezaghebbende canonisten gevolgd, al legde de een sommige aspecten ervan wat strenger uit dan de ander. We mogen daarom dus best van het 'officiële standpunt' van de Kerk spreken. Als we bereid zijn de naar onze huidige begrippen onvoorstelbare arrogantie die eruit opklinkt, te negeren, verschijnt opnieuw die tegenstroom van tolerantie en begrip voor 'de anderen'. En de laatmiddeleeuwse canonisten stonden niet alleen. Dat geloof uitsluitend gebaseerd kon zijn op

innerlijke overtuiging - en het bekeren van ongelovigen derhalve alleen op overtuiging door gelovigen - was een algemene opvatting in juist die kringen die steeds kritischer tegenover de geinstitutionaliseerde Roomse Kerk en het pausschap stonden. We komen haar bijvoorbeeld tegen in de samenvatting die een van grootste politieke denkers uit de Middeleeuwen, Marsilius van Padova, kort voor zijn dood in 1342 van zijn hoofdwerk, de *Defensor Pacis*, maakte. 'Nergens blijkt uit de Heilige Schrift', zo schreef Marsilius, 'dat ongelovigen met geweld tot het christelijke geloof bekeerd moeten worden. En daaruit volgt dat overzeese expedities om ongelovigen met het zwaard te dwingen nooit onze goedkeuring weg kunnen dragen'.

Het opmerkelijke is dat ook de tolerantie van Marsilius maar weer betrekkelijk is. Want het had wél zijn goedkeuring, zo ging hij verder als het doel van een militaire expeditie tegen ongelovigen is om hen te dwingen het wereldlijke gezag van de Roomse koning en zijn volk te aanvaarden en hem belasting te betalen. Want dat zou, meende hij, bijdragen tot de vrede en rust onder alle 'burgers'. Hierin, in dit omineuze citaat - en niet in de opvattingen van de pausen - dient zich de Moderne Tijd met zijn nieuwe aanmatigheden aan, waaronder het idee dat westerlingen alles beter weten en de plicht hebben om de verworvenheden daarvan ook aan de rest van de wereld op te leggen.

Een wijze les

De indruk die we zo uiteindelijk krijgen van de gevolgen van de westerse ontmoetingen met de wereld daarbuiten, is er een van complexiteit en tweeslachtigheid. Die bestonden niet alleen op het niveau van de Latijnse christenheid in haar geheel; men vindt ze óók verenigd in het individu.

Wat het laatste aangaat, volsta ik met te verwijzen naar één van de belangrijkste literaire teksten die in de West-Europese Middeleeuwen zijn geproduceerd, een tekst ook waarin zich het wereld- en mensbeeld van de auteur glashelder aftekenen: de *Divina Commedia* van de Florentijnse dichter Dante Alighieri (1265-1321).

Alle boven- en ondertonen die ik ter sprake heb gebracht, komen in dit werk samen. Ten eerste is de structuur,

of eigenlijk 'architectuur', van de *Commedia* rechtstreeks geïnspireerd door een Arabische literaire tekst, de *Mir'ag* (letterlijk: 'Ladder'), waarin een mystieke reis van de profeet Mohammed door hemel en hel wordt beschreven. Maar vervolgens spreekt Dantes ambiguïteit ook uit de plaats die hij een aantal prominente figuren uit de islamitische wereld toewijst in de hel - in de hemel hadden ze uiteraard niets te zoeken.

De Profeet zelf zit diep onderin de hel-leput waar hij op verschrikkelijke en exemplarische wijze wordt gestraft voor de zonde van het zaaien van tweedracht. Niet ver van hem vandaan bevindt zich paus Bonifatius VIII, 'de vorst van de nieuwe farizeeërs (...) die oorlog voerde niet tegen Saracenen of joden, maar tegen christenen', in de woorden van Dante. Maar de grote Arabische filosofen Avicenna (Ibn Sina) en Averroës (Ibn Rosjd) bevinden zich, net als Saladin, in de Limbo, een speciale zone bovenin de hel voor goede en verdienstelijke individuen die de pech hadden dat ze vóór Christus' komst op aarde leefden en dus niet gedoopt konden zijn. De bewoners worden dan ook niet fysiek gestraft; ze moeten alleen Gods aanwezigheid ontberen.

Dat deze deugdzame moslims hier zijn geplaatst is natuurlijk opmerkelijk, want ze leefden allemaal lang na Christus' dood en hadden best christenen kunnen zijn. Dante maakt dus een duidelijk statement: de ene moslim is de andere niet en vooral: er zijn - naast een heleboel slechte - óók goede moslims. De *Divina Commedia* toont de Europese wereld waarin Dante leefde onverhuld in al zijn innerlijke verscheurdheid, gewelddadigheid en slechtheid. Maar uiteindelijk, dat is de wijze les die Dante ons leert, wordt de kwaliteit van het bestaan op aarde gemaakt door de individuele mensen die er leven. En daarvan zijn er, binnen 'onze' Europese wereld en daarbuiten, in alle morele soorten en maten.

En zo ben ik uitgekomen bij een wijze les uit de Middeleeuwen die in elke klas kan worden verkocht.

Literatuur

• Overzichtswerken periode 1150-1350

Malcolm Barber, *The two cities. Medieval Europe 1050-1320* (Londen 1992)

Friedrich Heer, *The medieval world.*

Europe 1100-1350 (New York 1961 en vele herdrukken)

John H. Mundy, *Europe in the High Middle Ages, 1150-1309* (Londen/New York 1991²)

• Monografieën

Robert Bartlett, *The making of Europe. Conquest, colonization and cultural change 950-1350* (Londen 1993)

Benjamin Kedar, *Crusade and mission. European approaches towards the Muslims* (Princeton 1984)

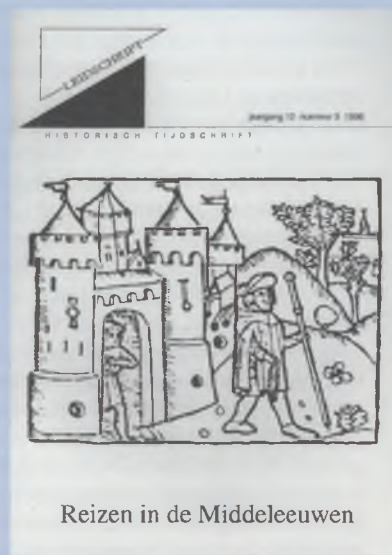
R.I. Moore, *The origins of European dissent*

W. Montgomery Watt, *The influence of Islam on medieval Europe* (Edinburgh 1972)

James Muldoon, *Popes, lawyers and infidels. The church and the non-Christian world, 1250-1550* (Philadelphia 1979)

Norbert Ohler, *The medieval traveller* (Woodbridge 1989)

Reizen in de Middeleeuwen, M.-C. Le Bailly, P.C.M. Hoppenbrouwers red. (Leiden 1996) themanummer van *Leidschrift*, jaargang 12-3)

• Citaten

Ontleend aan:

Marsiglio of Padua. *Writings on the Empire. 'Defensor minor' and 'De translatione imperii'*, Cary J. Nederman ed. (Cambridge 1993);

Dante Alighieri, *Divina Commedia*, Natalino Sapegno ed. (Florence 1968²)

Het islamitisch perspectief

In dit artikel wordt een korte schets gegeven van de islamitische geschiedenis tot heden. Deze is bedoeld om de lezer een totaalbeeld te geven, zodat de periode van 1150 tot 1350 in de juiste proporties geplaatst kan worden.

22

Het eindexamenonderwerp 'Europa en de buitenwereld' past heel goed in een tijd van globalisering, waarin de gedachte terrein wint dat geschiedenis méér is dan alleen de ontstaansgeschiedenis van het Westen. Hopelijk zal dit besef leiden tot een drastische hervorming van het Nederlandse geschiedenisonderwijs. Geschiedenis moet immers het totale beeld van menselijk gedrag in het verleden behandelen en zich niet beperken tot de vraag hoe de westerse wereld is ontstaan, zoals bijvoorbeeld de gangbare periodisering ons steeds opnieuw voorspiegelt: de Oudheid, de Middeleeuwen, de Moderne Wereld.

Voor de geschiedenis van West-Europa mag dit een nuttige periodisering zijn, maar zij is slecht bruikbaar voor andere, grotere dimensies in het menselijk gedrag in het verleden. Deze structurele discriminatie in het huidige geschiedenisonderwijs zou kunnen worden bestreden door om te schakelen naar *World history*, een verandering die bovendien aanmerkelijk zou kunnen bijdragen tot de vorming van een werkelijke pluriforme samenleving in Nederland.

Als een stap in de goede richting zal ik hier proberen een beknopte aanvulling te geven op de stofomschrijving van het eindexamen van dit jaar, maar dan zonder de eurocentrische benadering. Ik zal het onderwerp 'Europa en de buitenwereld' zoveel mogelijk benaderen vanuit het perspectief van de islamitische geschiedenis.

De islam als religie en beschaving

Monotheïsme is het belangrijkste aspect van de islam en vormt tevens de rode draad die jodendom, christendom en islam verbindt. De islam is een voortzetting van de monotheïstische traditie van Abraham, Mozes en Jezus. De profeet Mohammed (circa 570-632) is de laatste in deze reeks van Gods boodschappers; hij heeft aan de mensheid de Koran, het heilige boek van de islam, doorgegeven.

De openbaring van de Koran, die het letterlijke Woord van God is, was nodig omdat de joodse en christelijke varianten waren afgedwaald van het monotheïsme. Volgens de islamitische opvatting bevat het christendom polytheïstische elementen door de suggestie dat God een zoon heeft. De verering van de zoon naast God is strijdig met de absolute eenheid van God en maakt derhalve inbreuk op het monotheïsme.

De stelling dat de islam een voortzetting is van het monotheïsme, heeft als directe consequentie dat joden en christenen als gelijken worden beschouwd, omdat ook zij 'lieden van het boek' zijn. In de stofomschrijving wordt hieraan gerefereerd door islam, jodendom en christendom 'boekgodsdiensten' te noemen.

Joden en christenen hebben dus weliswaar een speciale plaats in de islam, maar zij zijn misleid doordat in hun geschriften de openbaring als gevolg van menselijk ingrijpen corrupt is doorgegeven. De Koran als letterlijk Woord van God lijdt niet aan deze corruptie.

Het woord islam heeft een dubbele betekenis die vaak tot verwarring leidt. Enerzijds refereert de islam aan het geloof van de moslim die zich geheel heeft onderworpen aan de wil van God. Islam betekent letterlijk 'onderwerping aan de wil van God' en een moslim is dan ook iemand die islam pleegt. Anderzijds refereert de islam aan de islamitische beschaving die zich in de loop van de achtste en negende eeuw heeft ontwikkeld. Inspiratiebron van deze beschaving is de openbaring die door Mohammed is doorgegeven aan de mensheid.

Aan de ontwikkeling van de islamitische beschaving hebben ook joden en christenen bijgedragen. Zo spreekt

men van islamitische wetenschap, kunst, literatuur of architectuur, maar enkele van de belangrijkste dragers van deze activiteiten waren joden of christenen die openlijk en erkend opereerden in een islamitische omgeving. Spanje is hiervan een goed voorbeeld. De Spaanse (Andalusische) samenleving van de Middeleeuwen was bij uitstek pluriform; joodse, christelijke en moslimse intellectuelen gaven in nauwe samenwerking uiting aan verschillende aspecten van de islamitische beschaving.

Moslims en Arabieren

Een oppervlakkige lezing van de stofomschrijving zou de indruk kunnen wekken dat 'moslim' en 'Arabier' synoniem zijn, maar een dergelijke gelijkstelling is volstrekt onjuist. De eerste term, moslim, slaat op godsdienst en de tweede term, Arabier, is een aanduiding voor etniciteit. Arabische joden en christenen zijn geen moslims, maar

wel Arabieren. Perzen, Turken en Koerden zijn geen Arabieren, maar meestal wel moslims. Vervaging van dit verschil kan al snel tot verwarring en, nog erger, tot onjuistheden leiden. Zo is er in de stofomschrijving sprake van 'Arabië' waar ik 'islamitische wereld' zou verwachten, maar misschien bedoelen de samenstellers dat de islamitische wereld in de Middeleeuwse periode van 1150-1350 in het westen bekend stond als Arabië?

Hoe dan ook, de betekenis van de zin 'In Klein-Azië kwam het Osmaanse Rijk [sic] op. Dit rijk vormde een barrière tussen Europa en de rest van de Arabische wereld', is mijns inziens onjuist en 'De verhalen over de Arabische wereld van Klein-Azië, Noord-Afrika en het Zuiden van het Iberisch schiereiland ...' kan ik evenmin plaatsen.

Ik wil aantonen hoe weinig 'Arabisch' de periode 1150-1350 was in die zin, dat de belangrijkste machthebbers en

dynastieën een andere etnische achtergrond hadden.

De islamitische geschiedenis in vogelvlucht

De meest gangbare periodisering van de islamitische geschiedenis is op basis van dynastieën. Dit geeft al aan dat het vak relatief slecht ontwikkeld is in vergelijking met de studie van de westerse geschiedenis. Die heeft de dynastieke indeling van het verleden allang achter zich gelaten. Pas na de Tweede Wereldoorlog gingen professioneel getrainde historici zich in de islamitische geschiedenis verdiepen, een vak dat vóór die tijd voornamelijk beoefend werd door mensen die opgeleid waren in talen van het islamitisch cultuurgebied (het Perzisch, Turks, en/of Arabisch). Desondanks zal ik in deze bijdrage toch de traditionele periodisering aanhouden, omdat deze in bijna alle handboeken wordt gebruikt.

De val van Bagdad in 1258. De stad wordt geplunderd door de Mongolen. Hoofden worden afgehakt en de doden liggen opgestapeld.

Na de dood van de Profeet Mohammed in 632 volgt de periode van de zogenaamde Vier Rechtgeleide Kaliefen (632-661).

Deze korte fase in de islamitische geschiedenis wordt afgesloten met de dood van de vierde kalief Ali, wiens tegenstander Mu'awiya een eigen dynastie vestigt, de Umayyadische dynastie. De Umayyaden regeren van 661 tot

750; in dat jaar worden zij afgezet door de dynastie van de Abbasiden. Het islamitische rijk, dat reikt van Spanje in het westen tot aan China in het oosten, wordt onder de Umayyaden vanuit Damascus en onder de Abbasiden, tot ongeveer het jaar 950, vanuit Bagdad centraal geregeerd.

De Abbasiden komen door een revolutie aan de macht; één van de nog

overgebleven Umayyaden weet na de revolutie te ontkomen en vlucht naar het ver gelegen Iberische schiereiland. In het uiterste westen van de islamitische wereld vestigt deze telg uit het Umayyadische geslacht zich als heerser en houdt zodoende de Umayyadische dynastie in leven. In het begin echter durven deze Umayyadische leiders zichzelf geen kalief te noemen — dat zou een rechtstreekse aanval betekenen op de legitimiteit van de Abbasidische kaliefen in Bagdad. Ze noemen zichzelf daarom *amir* (emir), commandant of prins, en hun emiraat in Córdoba mist dan ook de connotatie van religieus leiderschap.

Na de verbrokkeling van het Abbasiden rijk voelen de Umayyadische heersers zich echter veilig genoeg om de titel van kalief aan te nemen en aan het begin van de tiende eeuw roepen ze het kalifaat van Córdoba uit.

De periode na 950 wordt voor de rest van de islamitische wereld gekarakteriseerd door verbrokkeling. Talrijke lokale dynastieën volgen elkaar in snel tempo op. Sommige van deze kleine dynastieën verwijzen beleefdheidshalve naar de Abbasidische kalief als de geestelijke leider van de islamitische gemeenschap, maar dat is veelal alleen in naam. Andere dynastieën voelen zich machtig genoeg zelfs deze *courtesy title* niet meer te vermelden.

Kruisvaarders, Mongolen en Mamlukken: 1150 - 1350

De eerste kruisvaarders kwamen in het Midden Oosten aan op een moment dat voor de islamitische wereld cruciaal was. De periode van de grote veroveringen was voorbij evenals de bloeitijd van het centrale Umayyadische en Abbasidische gezag. Vanuit Anatolië kwamen de Turken opzetten en verdrongen langzaam maar zeker de Arabieren.

De strijd tussen het Byzantijnse en het islamitische rijk duurde al eeuwen, maar de komst van de kruisvaarders was voor de moslims een complete verrassing, die bovendien erg ongelegen kwam voor een rijk dat geen eenheid

meer kende. Jeruzalem werd in 1099 veroverd en het zou tot 1187 duren voordat islamitische legers de heilige stad weer in handen zouden krijgen.

De bekendste en meest succesvolle islamitische strijder tegen de kruisvaarders was Salah al-Din (1138-1193) die in het Westen beter bekend is onder de Latijnse versie van zijn naam, Saladin. Deze van oorsprong Koerdische veldheer was een uitmuntend strateeg en werd alom geroemd om zijn menselijkheid die zelfs bij zijn vijanden grote waardering opriep.

Saladin stichtte in Egypte en Syrië de dynastie van de *Ayyubiden* die tot 1250 stand zou houden. Saladin heeft door de eeuwen heen tot de verbeelding gesproken en talrijk zijn de legenden die rondgaan over deze Koerdische moslim die in staat was de westerlingen te verdrijven uit bezet gebied. Hij wist Arabieren, Koerden en Turken daadwerkelijk te verenigen in de strijd tegen de kruisvaarders. Zij werden in 1187 uiteindelijk verslagen tijdens de Slag van Hettin.

Een andere belangrijke en dramatische gebeurtenis in het islamitische oosten was de val van Bagdad in 1258. Aan het begin van de dertiende eeuw had Djenghis Khan zijn Mongoolse troepen geleid in de verovering van de meest oostelijke provincie van het islamitische rijk, Transoxanië, en vrij snel daarna viel het oostelijk deel tot en met Khurasan in zijn handen. Voor een tweede golf van veroveringen werd rond 1250 Hülegü, de kleinzoon van Djenghis Khan, op pad gestuurd. Hij moest Iran en het Midden-Oosten en zo mogelijk ook Syrië en Egypte aan zich onderwerpen. In 1258 kwam Bagdad ten val en werd de Abbassidische kalief geëxecuteerd. De stad werd geplunderd en in brand gestoken, de meerderheid van de inwoners meedogenloos afgeslacht.

De verwoesting van Bagdad was niet alleen een ramp voor de islamitische cultuur, maar ook een forse klap voor de intellectuele geschiedenis van de mensheid. Bagdad was in 762 door de Abbasiden als de nieuwe hoofdstad van het rijk uit het niets opgericht en had zich binnen afzienbare tijd ontwikkeld tot een fantastisch cultureel, wetenschappelijk, politiek en economisch centrum. Islamitische geleerden, die het reizen in hun zoektocht naar kennis hoog in het vaandel droegen, kwamen

van heinde en verre om zich in de talrijke instituten en bibliotheken van de stad intellectueel te verrijken. Ook toen de gouden eeuw van de islam van het centrale gezag van de Abbasiden voorbij was, bleef Bagdad een centrum van culturele en wetenschappelijke eenheid.

Toen in 1258 Hülegü's troepen de bibliotheken van Bagdad in brand staken, verwoestten zij niet alleen belangrijke islamitische werken, maar ook talloze Arabische vertalingen en/of bewerkingen van Griekse en Hellenistische wetenschappelijke geschriften. We weten nu alleen nog van het bestaan van deze manuscripten uit catalogi van 'boekverkopers' van vlak vóór de val van Bagdad. Als de stad niet was verwoest, hadden we van het totale oeuvre van Aristoteles waarschijnlijk veel meer dan de ongeveer 20% waar we het nu mee moesten doen.

In 1260 werd de opmars van Hülegü tot staan gebracht bij Ayn Djalut in Palestina. De Mongoolse legers werden verslagen door de *Mamlukken*, die inmiddels het rijk van de Ayyubiden hadden overgenomen en vanuit Cairo Egypte en Syrië beheersten. Hülegü trok zich terug tot achter de Eufraat en vestigde in het gebied van Iran en Irak zijn eigen dynastie. Hij gaf zichzelf de titel 'Il-Khan' wat letterlijk 'onderdaan van de (grote) Khan' betekent; zijn dynastie staat dan ook bekend onder de naam *Ilkhaniden*. Sommige van Hülegü's manschappen waren van oorsprong Nestoriaanse christenen — zoals overigens ook Hülegü's vrouw — wat misschien verklaart dat de Ilkhaniden in eerste instantie contact zochten met de Latijns-christelijke leiders in hun strijd tegen de islamitische Mamlukken.

Al rond 1295 echter gingen de Ilkhaniden over tot de islam, waardoor zij aansluiting bij de rest van de islamitische wereld kregen en in 1323 vrede konden sluiten met de Mamlukken. Snel daarna verbrokkelde het Ilkhanidische rijk in kleinere, lokale dynastieën.

De Mamlukse dynastie is er een van zogenaamde 'slaaf-soldaten'; *mamlūk* betekent letterlijk 'die [als eigendom] bezeten wordt'. De eerste Mamlukken waren door Saladin zelf geïntroduceerd in de militaire dienst van het Ayyubidische rijk. De meesten van hen waren van Turkse komaf en al jong in slavernij onderworpen. Daardoor hadden zij een lange en

degelijke militaire training als Mamluk genoten en konden zij opstoten tot in hoge staatsfuncties. Toen zij in 1250 de macht grepen, begon een heerschappij in Egypte en Syrië die tot de komst van de Osmanen aan het begin van de zestiende eeuw zou duren.

Als Jan van Mandeville tijdens zijn reis van 1322 tot 1356 werkelijk in Egypte is geweest, heeft hij daar kennis kunnen maken met een uniek sociaal systeem. De Mamlukse dynastie, die eigenlijk meer gezien moet worden als een militaire oligarchie, was heel hiërarchisch gestructureerd. Aan de top stonden militaire slaven in dienst van de Mamlukse sultan; zij bekleedden hogere posities dan vrije soldaten — bijvoorbeeld de zonen van een voormalige Mamlukse heerser — die buiten het machtscentrum werden gehouden. Met andere woorden, alleen Mamlukken (slaaf-soldaten) kwamen voor de opvolging van een sultan in aanmerking. Een complex bureaucratisch apparaat, waarin verschillende facties waren vertegenwoordigd, verhinderde bovendien absolute machtswillekeur van de zittende sultan.

De laatste dynastie uit de periode 1150-1350 die voor vermelding in aanmerking komt, is die van de *Osmanen*. Rond 1290 komt uit het noord-westen van Anatolië de Turkse krijgsheer Osman opzetten. Hij sticht het vorstendom 'Osmanlı' (Osmaans, Ottomaans). In korte tijd breidt het rijk zich uit naar het westen en in 1345 vestigen de Osmaanse Turken zich op het Europese continent. Uiteindelijk zullen ze in 1453 Constantinopel, hoofdstad van het Byzantijnse rijk, veroveren en de stad omdopen tot Istanbul. Ruim een halve eeuw daarna zal het Osmaanse rijk zich ontpoppen als een op Europa gerichte wereldmacht.

Na de Middeleeuwen

Omdat ik me hier beperk tot de grote lijn, kan ik een sprong van anderhalve eeuw in de geschiedenis maken. Aan het begin van de zestiende eeuw komt er een einde aan de enorme verbrokkeling binnen de islamitische wereld, wanneer twee grote, sterk gecentraliseerde rijken hun grootste omvang bereiken. Vanuit Anatolië hebben de Osmanen het islamitische gebied rond de Middellandse zee dan veroverd en er het Osmaanse Rijk gevestigd, terwijl in Iran de dynastie van de Safaviden zich uitbreidt en een wereldrijk sticht.

Enkele termen en begrippen die voorkomen in de stofomschrijving en direct verband houden met de islamitische geschiedenis

• Saracenen

Aanduiding die in de Middeleeuwen voornamelijk door de Byzantijnen werd gebruikt voor moslims. Dit is een ouderwetse term die – net als ‘mohammedaan’, ‘islamiet’ of ‘moor’ – beter niet meer gebruikt kan worden.

• Kalief

Een kalief is de geestelijke/politieke leider van de islamitische gemeenschap.

• Sultan

Een sultan is een politiek leider van een islamitische entiteit. De leider van het Osmaanse Rijk was tegelijkertijd sultan én kalief. Bij de stichting van de Turkse Republiek schafte Atatürk in 1923 eerst het sultanaat af en één jaar later ook het kalifaat. Tot op heden heeft de islamitische gemeenschap geen nieuwe kalief.

• Khan

De titel khan is oorspronkelijk afkomstig van de Mongolen maar werd na de stichting van de Ilkhanieden dynastie langzaam maar zeker als islamitische eretitel gebruikt voor iemand van hoge komaf.

• Islam

Islam betekent letterlijk ‘onderwerping aan de wil van God’ en refereert als zodanig aan het islamitische geloof. Islam wordt ook gebruikt voor de islamitische beschaving.

• Moslim

Een moslim is iemand van het islamitische geloof; moslim betekent letterlijk ‘iemand die zich heeft onderworpen aan de wil van God’.

• Arabier, Arabië

Arabier is doorgaans een etnische term die duidt op iemand die als moedertaal het Arabisch heeft. Arabier en moslim zijn niet synoniem.

Het is niet duidelijk wat in de stofomschrijving wordt bedoeld met Arabië; vanuit het perspectief van de islamitische geschiedenis is het beter te spreken van de ‘islamitische wereld’.

In de loop van de negentiende eeuw neemt de bemoeienis van de koloniale grootmachten met de islamitische wereld toe. Ondanks pogingen tot hervorming houden de twee grote islamitische rijken geen stand tegen de westerse penetratie en na de Eerste Wereldoorlog wordt het Midden-Oosten verdeeld in Engelse en Franse invloedssferen. Er komen staten met min of meer willekeurig door de westerse grootmachten vastgelegde grenzen. Na de Tweede Wereldoorlog nemen de Verenigde Staten en de Sovjet Unie de plaats van de westerse grootmachten in het Midden-Oosten over.

Het einde van de Koude Oorlog en het uiteenvallen van de Sovjet-Unie markeren een nieuw tijdperk voor de islamitische wereld, die nu intensief gaat werken aan een eigen plaats in de steeds kleiner wordende wereld. Traditionele islamitische waarden en normen komen voortdurend in botsing met de eisen en doelstellingen van de moderne tijd, een strijd die centraal staat bij de bepaling van een eigen contemporaine identiteit.

Tenslotte

In dit artikel heb ik geprobeerd te laten zien dat er een grote kloof bestaat tussen het geijkte westerse beeld van het middeleeuwse oosten, en het beeld zoals dat uit het perspectief van de islamitische geschiedenis naar voren komt.

Het islamitisch perspectief kan een ander licht werpen op de westerse geschiedenis. Dit bewijst de val van Bagdad in 1258. Ik heb hierboven al even vermeld, dat de verwoesting van deze stad een ramp was voor de intellectuele geschiedenis van zowel het Westen als het Oosten.

*Damascus: spandoek waarop president Assad zichzelf vergelijkt met Saladin.
(Foto uit 'Grand Tour', jg. 2, 1996, nr. 4.)*

Omggaan met het vreemde

Veel mediëvisten hebben het geweten dat de

Middeleeuwen onderwerp zijn van het CE in 1998 en 1999.

Menigeen was betrokken bij de nascholing en werd om een bijdrage gevraagd voor de themanummers van KLEIO, Spiegel Historiael en een speciale bundel die maart 1998 zal verschijnen.

Als mediëvist en cultuur-historicus aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam was prof.dr. J. van Herwaarden al snel betrokken bij het nieuwe eindexamenonderwerp. Kleio-redacteurs Wim Rongen en Hans Pols spraken met hem over de stofomschrijving en de Middeleeuwen in de klas.

Voordat ons gesprek goed en wel begonnen is, heeft Jan van Herwaarden ons al op het hart gedrukt bij de behandeling van dit onderwerp vooral aan de leerlingen duidelijk te maken dat het onze eigen voorstellingen zijn die we van de Middeleeuwen maken.

Hij legt uit dat je dit heel goed duidelijk kunt maken aan de hand van de vraag wat onze eigen werkelijkheid is. Probeer die eens in de klas te definiëren. Je komt daar niet uit, want voor iedereen is het antwoord toch anders.

De stofomschrijving

Van Herwaarden wil de discussie over de stofomschrijving niet nog eens herhalen.

'Bij iedere stofomschrijving zijn kanttekeningen te plaatsen, ook bij deze. Ik heb de stukken van het onderwerp Amerika gezien: de hele Burgeroorlog kwam er niet in voor, één van de meest essentiële elementen van die periode. Andere zaken waren belangrijker, vrouwengeschiedenis in dit geval. Hoe zwaarwegend bepaalde oogmerken ook mogen zijn, als het doorzetten daarvan ten koste gaat van de kwaliteit van de hoofdzaak, kun je je over dat soort keuzes eindeloos opwinden. Maar verder was het toch een hele aardige stofomschrijving, die veel mogelijkheden bood.

Maar goed, je krijgt op een gegeven moment de kans om een middeleeuws onderwerp in het eindexamen te realiseren. Die mogelijkheid is er nog nooit geweest. Dan wordt de vraag gesteld: 'Wat gaan we doen?' Daar is als antwoord op gekomen: Europa en de buitenwereld. In wezen is dat vreemd. In het antwoord had het eigene van het

middeleeuwse verleden centraal moeten staan. Dat zou je in zo'n eindexamen gerepresenteerd willen zien. Dat zou ons mediëvisten ook enorm hebben aangesproken, omdat er dan eindelijk de mogelijkheid zou zijn het vak dat je lief is, over te dragen aan een veel breder publiek.

'Leerlingen zouden zich moeten realiseren dat er weliswaar een historische werkelijkheid is geweest, maar dat we die nooit zullen kennen.'

Maar er is gekozen voor Europa en de buitenwereld, omdat dat een ongemeen boeiend onderwerp is. De achterliggende gedachte erbij is geweest dat je in de contacten met het vreemde het eigene kunt accentueren. Wanneer leer je jezelf kennen? In een situatie waarin je geconfronteerd wordt met iets anders.

Ik kreeg de hele handel, nadat een concept-stofomschrijving uitgewerkt was, op mijn tafel met het verzoek of ik er commentaar op wilde leveren. De titel was toen 'Kennis op kamelen'. Op een van de kaarten die het wereldbeeld van die tijd representeren zie je een aantal kamelen lopen. Je kunt je dan voorstellen dat ze allerlei dossiers in de tassen

Prof. dr. J. van Herwaarden.

hadden, waarmee wijsheid vanuit het Oosten naar het Westen werd gebracht.

De inhoud heb ik bekeken vanuit de gedachte dat het over de confrontatie met het vreemde moest gaan. Dus niet op een manier van: moet dit allemaal anders? Nee, gewoon, hier ligt iets en hoe kunnen we ermee aan de gang. Wel heb ik hier en daar 'ja, maar ...' gezegd, en dan kwam er een aantal dingen. Maar in principe ben ik ervan uitgegaan dat het geheel geaccepteerd moest worden, want dat kon je niet meer terugdraaien.

Aan de andere kant moet ik ook zeggen dat de verscheidenheid van facetten veel mogelijkheden biedt aan degenen die met het onderwerp moeten werken. Je kunt ontzettend leuke bronnen gebruiken, zowel beeld als tekst. Neem bijvoorbeeld de tekst van Menko, een abt van het klooster Wittewierum uit de dertiende eeuw, over de Mongolen. Hij zette een kroniek die door Emo was begonnen voort. Voor ons Groningers (Van Herwaarden heeft in Groningen gestudeerd) is dat gesneden koek. Menko schrijft over de mare die de ronde doet over de verschrikkelijke Mongolen. Eerst geeft hij min of meer een overzicht van wat hij vernomen heeft en hij gebruikt daarbij ook een aantal authentieke documenten. Daarna komt er een paragraaf waarin staat:

'Hier wil ik graag bezien hoe de Here zelfs aan heidenen, waarvoor hij niet lijkt te zorgen, die Hij zelfs van zich werpt omdat ze zichzelf van hem hebben afge-

wend, toch aan hen vervult wat gezegd wordt in .....

"Ik ben uw machtige God ..."

Hier wordt dus de Bijbel gebruikt om het onbekende en angstaanjagende te kneden in het eigen beeld van de wereld zoals God die heeft bestemd. En zo wordt het onheilspellende hanteerbaar; het wordt als het ware terug gebracht naar een proportie die bekend is. Datzelfde gebeurt als het optreden van de Mongolen wordt vergeleken met dat van Belsazar, wiens rijk door Gods toedoen ondersteboven werd gekeerd. Er wordt gezocht in de vertrouwde omgeving naar een greep op de realiteit en de Bijbel geeft daar de mogelijkheid toe.

Je kunt de leerlingen zo laten merken hoe de Bijbel werd gebruikt. Ze weten nu over het algemeen niet eens meer wat dat is! Maar al is in onze samenleving de Bijbel niet meer het handboek voor maatschappelijk handelen, toch is het natuurlijk wel bij uitstek een belangrijk geschrift voor onze cultuur. Met Menko en de Mongolen in de hand kun je laten zien hoe destijds de Bijbel werd gebruikt als een instrument om het vreemde hanteerbaar te maken. Schitterend.

Je moet trouwens goed bedenken dat een heleboel zaken die als huiveringwekkend werden ervaren, eigenlijk al om de hoek begonnen. De natuur was niet de door de mens beheerste bondgenoot, maar de bergplaats van weet ik niet hoeveel vijanden.

Overigens, ook voor die beleving zitten we voor de twaalfde en dertiende eeuw in een overgangperiode. Door het

voorbeeld van Franciscus van Assisi gaat de houding ten opzichte van de natuur veranderen.'

Vraagstelling en beoordeling

'Juist omdat het onderwerp Middeleeuwen de mogelijkheid biedt om zo'n verscheidenheid aan voorbeelden aan te reiken, moet je de vraagstelling zo open mogelijk maken. In de antwoordmodellen moet ruimte zijn voor persoonlijke invulling van de kandidaat. Er is nu een soort vraagstelling die niet méér verlangt van de kandidaten dan het min of meer handig zoeken van antwoorden in teksten via vragen. Het soort vaardigheid waarvan ik zeg, jongens, wat hebben we eraan? Hoe komen we af van die 'Steigerung' van vragen en bronnetjes?

We moeten komen tot veel algemenere vraagstellingen in de richting van: wat vind jij de essentie van deze tekst? En niet: zoek tussen regel 50 en 58 naar dit of dat. Het is alleen maar zoeken, zoeken, zoeken. Dat wordt het sjibbolet van het studiehuis. Daar moeten we niet naar toe. We moeten het studiehuis juist gaan gebruiken om langere termijnprocessen in de denkwereld van de leerlingen los te maken.

Bij dit onderwerp is er zo'n grote verscheidenheid aan potentieel bronnenmateriaal, dat je bijna geen centrale vraagstelling kunt maken die overall valide is. Maar wat zien we: het Cito stelt iemand aan die allerlei bronnen gaat zoeken bij het onderwerp. Dat corpus wordt als het ware aan een groep redelijk vrijgestelde leraren overhandigd die de taak hebben daar vragen bij te maken als een soort nationale vragenfabriek.

Is het niet veel beter dat corpus van bronnen ter beschikking te stellen aan alle docenten met de mededeling: hier zijn de bronnen waaruit de vraagstelling is gedestilleerd? Nu doet men ontzettend geheimzinnig, heel spastisch, heel oneigen aan het onderwijs. Onderwijs is geen atletiek. Het Cito laat heel waardevol werk doen, maar het levert alleen een stelletje vragen op, jammer. Het is echt niet nodig de hele papierbundel aan iedereen op te sturen, maar men zou wel een lijstje kunnen maken van de bronnen die geselecteerd zijn voor de vragen, in plaats van al dat geheimzinnige gedoe met fragmentarisch en verknipt bronnenmateriaal.

We moeten een gelijksoortige canon

hebben vanwaaruit iedere leraar kan vertrekken voor een zelfstandige invulling. Mijn wens voor de vraagstelling is dan, dat er een veelheid aan antwoorden mogelijk is en niet een 'weinigheid'. Maar het Cito streeft naar antwoorden die direct meetbaar zijn in een of twee punten.

Er wordt vaak gezegd, dat de samenleving dit soort dingen wenst. Ouders willen weten of het een 5,46 is, want dan wordt het een zes, of een 5,44, want dan krijgt het kind een vijf. Aan de ene kant word je dus met 'meetbaarheden' om de oren geslagen, maar aan de andere kant wordt er toch steeds meer aandacht gevraagd voor verschillen en verscheidenheid. En wie in de samenleving nu precies wat wil, daar is niet goed achter te komen.

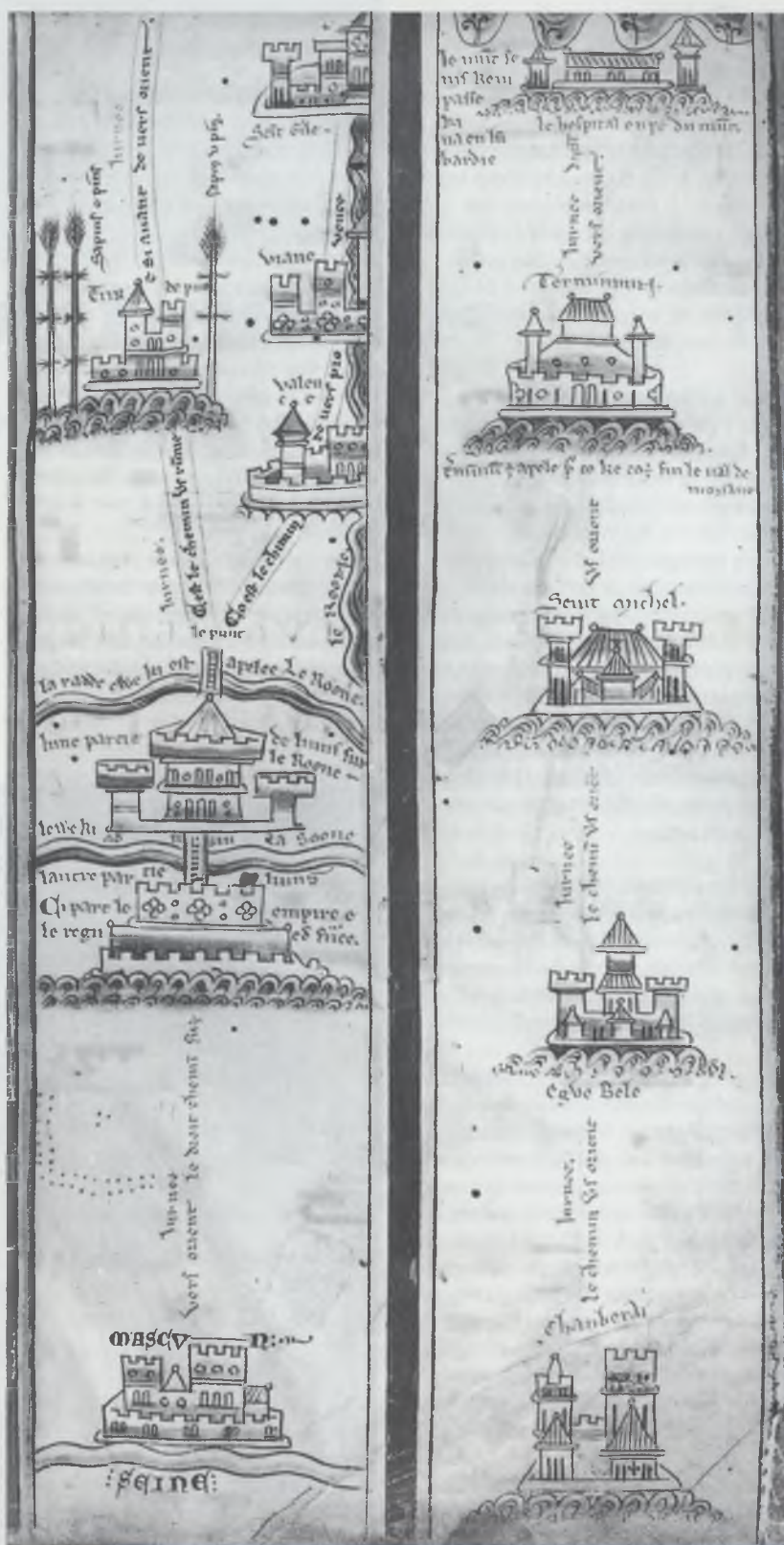
Laat ik een voorbeeld geven. Ook op de universiteiten verandert er een heleboel, omdat studenten daarop zouden aandringen. Het zijn echter helemaal niet alle studenten die dat willen, maar een aantal studentenvertegenwoordigers, die zich luid laten horen. En dat is een apart slag.'

Reizen in de Middeleeuwen

Van Herwaarden heeft veel gepubliceerd over het thema 'reizen'. We vroegen hem hoe dat nu ging in de Middeleeuwen.

'Ja, dat was lopen! Je had paarden en wagens, maar toch. Het reizen was in zoverre primitief dat er veel meer woeste gebieden waren, waar doorheen getrokken moest worden. Maar aan de andere kant was er in het latijns-christelijke Europa een redelijke infrastructuur van pelgrims- en handelswegen, waarbij voor de verzorging van de reiziger toch wel het een en ander te vinden was. Er waren routebeschrijvingen, afstandstabellen met onder elkaar geplaatste namen van plaatsen; iets wat we ook uit de romeinse tijd kennen. In dergelijke 'gidsen' stonden ook aanwijzingen voor de reizigers en informatie over volken en landstrekken waar men doorheen moest. Bijvoorbeeld: kijk uit bij de Gascogners, want voor je het weet heb je een slaande ruzie.

Daarnaast was er de infrastructuur die hoorde bij het christendom. Kloosters hadden de verplichting iedereen gastvrij op te nemen, ook kooplieden, die dan wel een vrijwillige bijdrage gaven.

Kaart uit de 'Chronicon maior' van Mathew Paris (ca. 1250). Op deze schematische kaart staat een deel van de route naar Rome met als beginpunt Macon (met abusievelijk de Seine) met een wegaanduiding oostwaarts naar de grens met het Rijk langs de Saone, waarna ook de Rhone wordt aangegeven. Vandaar twee wegen: de ene naar Rome, de andere naar de Provence (Valence-Vienne-Saint-Gilles). De eerste weg naar Rome wordt rechts verder gevolgd: Chambéry-Aiguebelle-St. Michel-Mt. Cenis (met hospitaal).

Natuurlijk herbergden ze liever de wat rijkere, vrome mensen, maar ook het haveloze volk moest minimaal een dag en een nacht kunnen 'huizen en hoven'.

Voor de adel was er een kastelennetwerk waar je altijd op gastvrijheid kon rekenen als je maar redelijk op tijd kwam; voordat de brug werd opgetrokken moest je binnen zijn. Dus voor zonsoudergang. Het was geen 24-uurs economie; er werd gewerkt met dagtijden en jaargetijden.

Om te weten hoe het reizen buiten Europa ging, moet je het reisverslag van Rubroek pakken. Wat doet hij met alles wat hij vreemd vindt? Hij draait die zaken een kwartslag alsof hij zegt: ik heb het me eigen gemaakt.

Neem bijvoorbeeld het papiergeld in China. Verschillende Europeanen zijn daar geconfronteerd met papieren geld: Rubroek, Marco Polo en ga maar door. Wat zeggen die verschillende reizigers, die allemaal hetzelfde waarnemen? Ze moeten de lezer thuis duidelijk maken wat dit is. Nou, alle commentaren zijn verschillend. Het is erg fascinerend, die diversiteit in reactiepatronen.

Sterke verhalen

Ook nu nog heeft menigeen belangstelling voor de sterke verhalen van Marco Polo. Het is een bekende persoon. Maar heeft hij wel bestaan? En is hij inderdaad zover weg geweest?

'Over het algemeen is de opinie dat Marco Polo daadwerkelijk in China heeft rondgereisd. Maar hij heeft bij het verwerken van zijn herinneringen en het dicteren ervan gebruik gemaakt van de diensten van iemand anders; wij hebben geen werk van Marco Polo zelf. Wat die meneer Rusticello nu precies heeft opgeschreven van Marco's eigen verhaal kunnen we niet meer nagaan natuurlijk. Misschien heeft hij er ook nog wel andere boeken bij geraadpleegd. Je kunt niet zeggen dat daarom alles verzonnen is en dus niet te gebruiken.

Of Marco Polo écht heeft bestaan doet er eigenlijk niet toe. Het betreft hier een verslag dat een bepaalde middeleeuwse perceptie weergeeft, mogelijk-kerwijs niet van Marco Polo, maar van

lieden rond Marco Polo. Dus het blijft een valide impressie waarmee je kunt werken.

Het is natuurlijk interessant om te weten of Marco werkelijk aan het hof van de grote Khan is geweest, maar het is niet essentieel. Het essentiële is dat dit een van de verhalen is die rond 1300 de ronde deden.

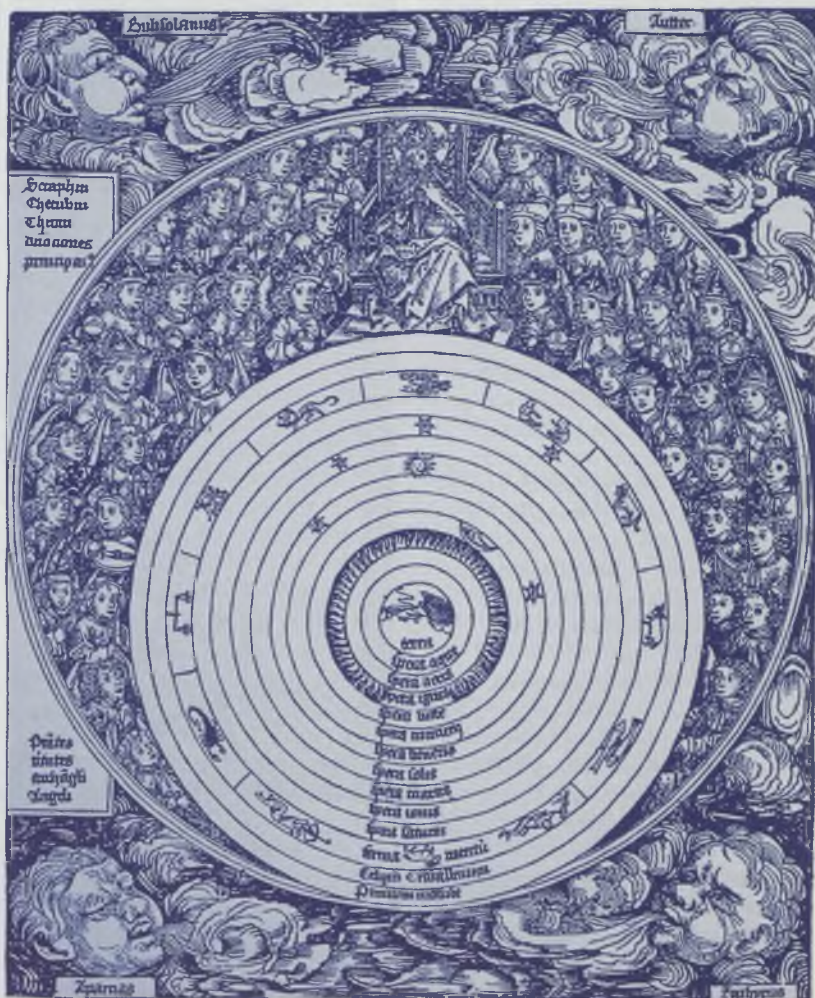
In alle reisverslagen zit trouwens nog een ander belangrijk element; de verteller kon niet volstaan met het weer-geven van de nuchtere werkelijkheid. Nee, het is van: 'Ik ben ver weg geweest, dus ik moet iets wonderbaars te vertellen hebben, anders is mijn verhaal niet overtuigend. Juist omdat ik iets heel fantastisch vertel, ben ik er geweest.'

Het meest gedetailleerde verhaal werd als het meest overtuigend beschouwd. Dus dat komt erop neer dat er heel wat details verzonnen werden. Dat zie je ook gebeuren bij de Bijbel. De verhalen van de vier evangelisten volstonden

niet meer. Al heel snel, in de eerste en tweede eeuw, werden er verhalen gemaakt die bepaalde gaten opvulden. En in de loop van de Middeleeuwen werd dat verder aangescherpt, zodat op een gegeven moment het lijden van Christus van uur tot uur kon worden nagelopen. Er werden allei martelingen aangegeven, die niet in de Bijbel staan. Maar deze maakten het verhaal wel overtuigender.

In al deze vertelsels, bijbelverhalen, reisverslagen en noem maar op, zit dus een gelaagdheid. Deze gelaagdheid kun je afstrippen en dan vind je voor bepaalde tijdvakken kenmerkende details.

Je komt steeds weer op hetzelfde uit. Hoe maak je je leerlingen duidelijk dat er niet één werkelijkheid bestaat. Iedereen kent een eigen werkelijkheid.

Het Middeleeuwse wereldbeeld uit de Kroniek van Hartmann Schedel 1493.

Constantijns erfenis

Bespreking van Piet Leupen,
'Gods stad op aarde. Eenheid
van Kerk en Staat in het
eerste millennium na
Christus. Een kerkelijke
ideologie'.
Wereldbibliotheek,
Amsterdam 1996, 176 blz.,
f 34,50.

Piet Leupen Gods stad op aarde

Eenheid van Kerk en Staat in
het eerste millennium na Christus

WERELDBIBLIOTHEEK

De gedachte dat bestudering van de stad Rome vooral de moeite loont voor liefhebbers van de Oudheid of haar Wedergeboorte in de vijftiende en zestiende eeuw is een misvatting. Want wie zich wil verdiepen in het Europese politieke denken tijdens de Middeleeuwen zou eigenlijk moeten beginnen met een monografie over de stad Rome in deze periode. In dat geval staan de lezer twee bezielde studies ter beschikking. Ferdinand Gregorovius' *Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter*, oorspronkelijk uitgegeven in de jaren 1859-1872, behoort zonder twijfel tot de meeslependste geschiednissen van de vorige eeuw. *Rome, Profile of a City, 312-1308* (Princeton, 1983²) van de Amerikaanse kunsthistoricus Richard Krautheimer is daarentegen minder monumentaal, maar heeft het voordeel dat recente geschiedkundige en archeologische inzichten zijn verwerkt.

Volgens beide auteurs telde Rome in de dagen van keizer Constantijn de Grote naar schatting 800.000 inwoners, van wie mogelijk een derde sympathiseerde met de Kerk. De reiziger die de stad aandeed zou daar evenwel weinig van hebben gemerkt. Christelijke ontmoetingsplaatsen waren goeddeels aan het oog onttrokken. In deze situatie wilde Constantijn, die de stad in 312 had veroverd, verandering brengen. Nog hetzelfde jaar besloot hij tot de bouw van een kathedraal voor de bisschop van Rome op de keizerlijke domeinen in Laterano. Van deze kerk (toegewijd aan Salvator, de Verlosser, en later

aan Sint-Jan) is het aangrenzende baptisterium bewaard gebleven. De iets later gestichte Santa Croce in Gerusalemme, waar bezoekers het H. Kruishout konden aanbidden, werd in een oude paleiszaal opgericht. Deze godshuizen waren de enige basilieken die binnen de stadsmuren waren te aanschouwen. Constantijn en zijn familie gaven er de voorkeur aan christelijke bouwwerken buiten de stadsmuren te doen verrijzen. Zo verschenen in Trastevere boven het graf van Petrus en even buiten de Porta Nomentana bij de laatste rustplaats van de H. Agnes *basilicae*, imposante overdekte begraafplaatsen die na verloop van tijd als reguliere kerken dienst deden.

Ook deze bouwcomplexen verrezen op keizerlijke bezit. Constantijn had hiervoor zo zijn redenen. Vanwege de overwegend heidense senaat hield hij het christendom angstvallig buiten het centrum van de stad, het eerbiedwaardige *pomerium*. Wanneer de keizer bouwactiviteiten binnen de stadsmuren ontplooiden betrof het civiele monumenten, zoals de Basilica Nova op het forum romanum, de triomfboog bij het Colosseum of de Janus Quadrifons aan het forum boarium.

Constantijns vertrek naar het Nieuwe Rome aan de Bosporus moet dan ook in dit licht worden gezien. Het gaf hem de mogelijkheid om, ver van de senaat, een christelijke hoofdstad van een christelijk keizerrijk te stichten.

De Donatio Constantini

Een van de intrigerende documenten uit de Middeleeuwen is de

1. Keizer Constantijn biedt paus Silvester I de Frygische muts aan, het symbool van de keizerlijke waardigheid

zogenoemde Schenking van Constantijn. Het stuk is hoogstwaarschijnlijk omstreeks 760 op papier gezet en wordt wel toegeschreven aan een geestelijke behorend tot de Lateraanse clerus. Aan de echtheid van het document, dat overigens pas aan het einde van de negende eeuw bekendheid kreeg, werd al in de Middeleeuwen getwijfeld. De Italiaanse humanist Lorenzo Valla (1407-1457) leverde tenslotte het bewijs dat het een *fausum* betrof. Dat neemt niet weg dat het geschrift een historische kern bevat. Volgens het document schonk Constantijn aan Silvester, de bisschop van Rome, en aan de gemeente van Rome de basiliek van Lateranen, de Sint-Pieter in Vaticano en de Sint-Paulus buiten de muren. Voorts ontving de bisschop het Lateranenpaleis als residentie en was hem toegestaan ondermeer de Frygische muts te dragen - symbool van keizerlijke waardigheid.

Een dertiende-eeuws fresco in de Cappella di San Silvestro (bij de kloosterkerk Santi Quattro Coronati) toont Constantijn die de muts aan paus Silvester geeft (afbeelding 1).

Verder overhandigde Constantijn aan de bisschop 'zowel in de stad Rome en in Italië als in alle westelijke gebieden alle provincies, territoria en steden'. In de slotpassage worden Constantijns motieven voor zijn vertrek uit Rome toegelicht: 'Om die reden ook hebben wij het in onze voorzienigheid passend geacht om ons Imperium en het machtscentrum

van ons bewind naar de oostelijke gebieden te verleggen en te verplaatsen en in de provincie Byzantium op de daartoe best geëigende plek een stad te bouwen teneinde daar ons Imperium te vestigen. Het is immers niet billijk dat daar waar het primaatschap over alle bisschoppen en het hoofd van de christelijke godsdienst door de hemelse keizer is gevestigd, tevens de aardse keizer zijn macht uitoefent.'

Volgens het document was het dus niet Constantijns worsteling met de heidense senaat, maar diens respect voor de paus van Rome die hem uiteindelijk naar het Nieuwe Rome deed vertrekken.

Over de Schenking van Constantijn is veel gediscussieerd. De onmiskenbare boodschap die van het document uitgaat is in elk geval de versterking van de positie van de bisschop van Rome, zowel in de Kerk als in de wereld. Met de aanbidding van de Frygische muts was Sylvester niet alleen opvolger van Petrus, maar ook van Constantijn en alle Romeinse keizers. De Donatie van Constantijn tekent op pregnante wijze de complexe verhouding die gedurende de Middeleeuwen tussen keizer en bisschop van Rome bleef bestaan.

De hiervoor aangehaalde muurschildering van Constantijns Schenking siert het omslag van *Gods stad op aarde*, een instructieve en stimulerende studie geschreven door de Amsterdamse mediëvist Piet Leupen. De titel verwijst naar Augustinus' *De Civitate Dei*.

Leupens boek begint in de Oudheid, toen de eerste christenen (in navolging van Romeinen 13:1-7) de overheid als door God ingesteld zagen, en eindigt in de twaalfde eeuw, toen de 'kerkelijke ideologie' volgens welke het keizer- en koningschap ondergeschikt waren aan het priesterschap, in het bijzonder aan dat van de paus, zich had uitgekristalliseerd. Schakel in deze tijdspanne was - aldus Leupen - Augustinus' concept van Gods Stad op aarde, met dien verstande dat de middeleeuwse interpretaties sterk verschilden van de oorspronkelijk door de kerkvader vertolkte zienswijze.

Augustinus had zich na de invallen van de Ostrogoten en de inname van Rome in 410 door de Visigoten verdiept in de betekenis van het Romeinse Rijk in Gods heilsplan. In zijn eschatologische schildering maakte hij onderscheid tussen de Stad Gods (het rijk van de heiligen) en de Aardse Stad (het rijk van de duivel). De overheid kon, evenals trouwens de Kerk, beide in zich verenigen. Het staatsgezag had slechts tot taak de uitwassen van de wanorde te verkleinen.

Aan Augustinus' eschatologische opvattingen mag dan door Leupen een centrale plaats worden toegekend, dat betekent niet dat de auteur geen oog heeft voor de politieke praktijk die de verhouding tussen kerk en staat gedurende de vroege Middeleeuwen in vergaande mate bepaalde. En daarbij waren ontwikkelingen in de Eeuwige Stad van cruciale betekenis.

Voor al onder paus Gregorius de Grote (590-604) kregen de 'onwereldse' denkbeelden van Augustinus een werkbare, concreet-aardse dimensie. Voor Gregorius vielen Kerk, met inbegrip van de staat, en Godsstaat op aarde in feite samen. Dat kon trouwens ook moeilijk anders. Rome werd steeds meer overwoekerd door de *disabitato*, de onbewoonde vlakte, en het aantal inwoners was in deze tijd geslonken naar zo'n 90.000. Jaarlijks moest een precair bestand met de Longobarden worden vernieuwd. In die omstandigheden koesterden de pausen de betrekkingen met het hof in Constantinopel. Gregorius accepteerde de voorschriften die Justinianus eerder voor de clerus had opgesteld

en in hun officiële documenten volgden de bisschoppen van Rome de regeringsjaren van de Byzantijnse keizers.

Tezelfdertijd werden echter de Ariaanse Longobarden tot het orthodoxe christendom bekeerd en liet Gregorius een Benedictijnse missie naar Engeland vertrekken. Rome werd voorgoed de hoofdstad van de westerse christenheid. Grote groepen pelgrims bereikten de stad en verbleven bij terugkeer de Romeinse ritus.

Oriëntatie op het westen

De tweede helft van de achtste eeuw bracht een politieke aardstok te weeg toen zich een oriëntatie van oost naar west voltrok.

Noodgedwongen zochten de bisschoppen van Rome steun bij de Frankische heersers. Het was in deze tijd dat de Donatie van Constantijn werd geconcipeerd. Nadat Hadrianus I omstreeks 772 was gestopt met het vermelden van de jaren van de Byzantijnse keizers, dateerde paus Leo III (795-816) zijn oorkonden daadwerkelijk naar de

regeringsjaren van een Frankische vorst, Karel de Grote. De laatste werd een rol als nieuwe Constantijn toebedacht.

Deze parallel - eerder opgemerkt door Gregorovius - is treffend verbeeld in een tweetal mozaïeken, die door Leo III in het *triclinium maius* van het pauselijk paleis van Lateranen werden aangebracht (zie de afbeeldingen hieronder).

Van het triclinium (eetvertrek) met de decoraties zijn tekeningen bewaard gebleven die dateren van voor hun grondige restauratie in 1625. Op de triomfboog bevindt zich op het rechtergedeelte een tronende Petrus die het pallium aan paus Leo geeft en een banier aan koning (rex) Karel de Grote. Links troont Christus die de sleutels aan paus Silvester overhandigt en een vaandel aan Constantijn de Grote.

In het absisgedeelte zijn Christus en de apostelen afgebeeld. Daaronder staat te lezen: *'Gaaf heen en onderwijst alle volken en doopt hen in de naam van de Vader'*.

De bedoeling van het mozaïek is helder. Karel de Grote was de aangewe-

zen opvolger van Constantijn en moest de paus steunen in diens missie, precies als Constantijn eerder had gedaan.

Karel de Grote liet zich volgens zijn biograaf Einhard graag voorlezen uit Augustinus. Maar anders dan de kerkvader benadrukten de keizer en zijn hofkring de moreel-politieke plichten van de vorst. Daarbij werden door Karel de bisschoppen aangewezen als de hoeders van de rechte levensweg en deze opvatting zou consequenties hebben die hij niet had kunnen bevroeden. Toen bijvoorbeeld Lodewijk de Vrome in 833 verpletterend was verslagen door zijn rebellerende zoons, waren het de bisschoppen die tot de conclusie kwamen dat het de goddelijke Voorzienigheid was geweest die de keizer had overwonnen. Ze spoorden de keizer aan tot openbare boetedoening.

Otto III

De omschrijving van de bisschoppen als hoeders van de zeden, aan wie de christelijke handelwijze van de

2. Christus geeft de sleutels aan Petrus en een vaandel aan Constantijn.

3. Petrus geeft een pallium aan paus Leo en een banier aan Karel de Grote.

Tekeningen van verloren gegane mozaïeken uit het eetvertrek van het pauselijk Lateranenpaleis.

4. Koninkrijken doen leenhulde aan Otto III.

5. Otto III troont temidden van geestelijke en wereldlijke leiders.

Fragmenten van een miniatuur uit een evangelieboek ± 1000.

vorst ter beoordeling was, kreeg in deze periode vooralsnog duidelijker contouren in het Westfrankische rijk dan in het Oostfrankische. Geen keizer - aldus Leupen - heeft het ideaal van eenheid van kerk en staat in het westen zo dicht benaderd als Otto III (983-1002).

Otto zag zichzelf als *isapostolos*, gelijk aan de apostelen, zoals Constantijn. Tijdens zijn regering werd de stoel van Petrus bezet door Gerbert van Aurillac die veelzeggend genoeg de pausnaam van Silvester II koos.

De idee van Rome, hoofdstad van een universele monarchie eendrachtig geleid door keizer en paus, wordt volgens Krautheimer weerspiegeld in een miniatuur dat is opgenomen in een rond 1000 vervaardigd *evangelarium* (afbeeldingen hierboven). Een tronende Otto III wordt geflankeerd door wereldlijke en geestelijke machthebbers, terwijl hij eerbewijzen ontvangt van personificaties van Slavania (het gebied oostelijk van de Elbe), Germania, Gallia (het Rijnland en de Nederlanden), geleid door Roma.

Na Otto III kwam allengs een einde aan de harmonieuze samenwerking

tussen paus en keizer en de eenheid van Kerk en staat (keizerrijk). In een notitie van Gregorius VII (1073-1085) die bekend staat als het *Dictatus Papae*, is ondermeer een bepaling opgenomen dat de paus de keizer kan afzetten, en hij daarnaast de keizerlijke insignes mag dragen - een welluidende echo van Constantijns Schenking. Volgens Krautheimer moesten het ruitersandbeeld van Marcus Aurelius (dat in de Middeleeuwen voor dat van Constantijn werd aangezien) en de resten van een kolossal beeld van Constantijn - die opzichtig stonden opgesteld in de gaanderijen van het Lateraanse paleis - vanaf deze tijd de keizerlijke aspiraties van de paus kracht bij zetten. Met hetzelfde doel werd op het fresco in de Quattro Coronati (voltooid in 1246) de paus voorgesteld als opvolger van Constantijn.

Aristoteles of Augustinus?

Leupen wijst nog op een andere, niet minder belangrijke ontwikkeling. Binnen het christelijke gemeenbest onderscheidde Gregorius VII verschillende *regna*, (koninkrijken). De traditionele Frankische opvatting van één kerk en één staat werd daarmee verlaten. In de optiek van Rome was

de keizer voortaan niet meer dan een koning, heerser over een *regnum*. De *Ecclesia Dei* was in stukken uiteengevallen.

De priester Galbert van Brugge zag in zijn ooggetuigenverslag van de moord op graaf Karel de Goede Vlaanderen als de Kerk Gods en de graaf van Vlaanderen als de vorst der Kerk. De samenhang tussen *regnum* en *sacerdotium* bleef blijkbaar wel het gewenste ideaal in de opkomende 'staten'.

Die vaststelling brengt Leupen bij zijn epiloog, waarin hij vooruitblijkt en de stelling poneert dat in de latere Middeleeuwen de 'Augustinische' conceptie van één kerk als gemeenschap van alle onderdanen mogelijk een belangrijkere ideologische legitimatie van de nieuwe staten zou kunnen zijn geweest dan de receptie van Aristoteles en de op deze filosoof gebaseerde gedachte dat de staat de natuurlijke bestemming van alle volken is.

Zo'n vrijmoedige en vérstrekkende bewering vraagt om een vervolg op Gods stad op aarde.

De katernen

De laatste jaren werd de Kleio-redactie regelmatig geconfronteerd met de vraag 'Waarom bespreken jullie de examen-katernen niet?'. Dit jaar is het er dan eindelijk van gekomen. Gewapend met een mal van de punten die in de recensie aan de orde moesten komen en soms nog voorlopige drukproeven zijn wij aan het werk gegaan. Uiteindelijk heeft iedereen de definitieve versie van zijn katern nog kunnen zien, maar de bijbehorende docentenhandleidingen kwamen wel erg laat binnen. Daarop wordt

niet meer 'georganiseerd' ingegaan.

Bij de bespreking hebben we ons gehouden aan de eisen van het examen en aan de stofomschrijving. Er is geen kritiek geleverd op de inhoud van 'Europa en de buitenwereld', wel is er gekeken of een katern niet teveel of te weinig leerstof aandraagt, of er wordt geoefend met structuurbegrippen en vaardigheden en of er geprobeerd is een beeld te geven van deze periode met behulp van illustraties en teksten.

De besprekingen zijn gemaakt door: Marijke Meuwissen, Jo Beckers, Tom Hage, Huub Oattes, Hans Pols, Wim Rongen, Jos Trippenzee en Dick Wagenveld.

Redactie: Tineke Bogaerts.

Wolters-Noordhoff

Geschiedeniswerkplaats

Examenkatern Havo/Vwo

Auteurs: drs. A.C.M. Peek,
drs. I.D. Verkuil.

Omvang 80 blz., met zwart/wit
illustraties, prijs f19,95.

**De uiterst beknopte bijbehorende
docentenhandleiding is zowel
voor Vbo/Mavo als voor
Havo/Vwo, prijs f21,75.**

• **Uiterlijk**

Deze uitgave van *Geschiedeniswerkplaats* is volgens het vertrouwde, vaste concept opgebouwd. Een leerlingenboek in A4-formaat, overzichtelijk opgezet in 2-kolommen en rijkelijk geïllustreerd. Bij elk van de drie hoofdstukken horen opdrachten, gevolgd door een praktische begrippenlijst en een chronologisch overzicht.

De vele illustraties helpen de leerlingen bij de verbeelding van de teksten. Enkele afbeeldingen zijn vooral bedoeld om de sfeer aan te geven, zoals die van de belegering van Jeruzalem van Isings en die van de Vikingen van Poortvliet, maar de meeste illustraties lijken afkomstig uit de Middeleeuwen en zijn gericht op informatieve ondersteuning van de teksten. Hinderlijk is dat bij een flink aantal illustraties geen herkomst en/of jaartal vermeld staan. Leerlingen (en docenten) gaan nu wellicht op een onjuiste wijze beelden aan teksten koppelen. Een 19e of 20e eeuwse schilder beziet deze periode vanuit een totaal ander perspectief dan een middeleeuwse tijdgenoot. Elke docent zal zijn leer-

lingen zelf moeten wijzen op stijl- en ontwikkelingsverschillen van de verschillende afbeeldingen.

Een vraag over de standplaatsgebondenheid van de makers ontbreekt, maar kan ongetwijfeld verhelderend werken.

Bij een enkele afbeelding in de leestekst staan losse kijk-vragen. Bij verschillende vragen en opdrachten wordt doelbewust gebruik gemaakt van afbeeldingen uit de leestekst, maar over het algemeen zijn ze opgenomen ter ondersteuning van de leerlingentekst.

• **Inhoud**

In een korte algemene inleiding wordt het onderwerp geïntroduceerd. Hoewel helder uiteengezet, lijkt het toch wenselijk dat docenten eerst zelf de begrippen cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis goed duidelijk maken aan hun leerlingen. Eigenlijk verdient elk hoofdstuk een eigen aparte inleiding om grenzen aan te geven en kaders te scheppen, zodat de leerlingen zich beter kunnen inleven en verplaatsen in het thema, maar daarin wordt niet voorzien.

Als inleiding op het thema begint deze examenbundel met een verhaal over de belegering en inname van Jeruzalem in 1099. De eerste kruistocht wordt het vertrekpunt van het verhaal, want vanaf dit moment komen de contacten tussen Europa en de buitenwereld in een nieuwe fase.

Daarna volgen drie hoofdstukken 'Voor de ontdekkingsreizen. Europa rond 1150', 'De verkenning van Azië 1150-1350' en 'Het onwankelbare wereldbeeld', waarin de opbouw van de stofomschrijving nauwkeurig wordt gevolgd. In een helder betoog ontvouwt zich het onderwerp voor de lezer; alle begrippen uit de stofomschrijving komen aan de orde.

De tussenkopjes zijn niet altijd gelukkig gekozen en dragen dan ook niet bij tot de structuur van een hoofdstuk. De auteurs kiezen zeer regelmatig voor 'vlotte' titels die de lading onvoldoende dekken. Bij een paragraafje waarin het leven van Raymundus Lullus, een van de grootste middeleeuwse geleerden, wordt besproken, staat bijvoorbeeld de titel "Woedende menigte"; bij de bespreking van de remmingen die de kerk aan de wetenschap oplegde "Schurftige hond".

Toegegeven, het bekt wel lekker, maar juist de vele kleine, soms fragmentari-

sche onderdelen die per hoofdstuk aan de orde komen, kunnen wel een zakkelijker kader gebruiken.

• **Vragen en opdrachten**

Geschiedeniswerkplaats heeft na elk hoofdstuk gemiddeld tien opdrachten waarin de aangeboden stof wordt verwerkt. Ze zorgen niet alleen voor verheldering en verdieping van de tekst, maar ook voor aanvullende informatie en zijn daarmee een onmisbaar onderdeel van de examenvoorbereiding. Voor de opdrachten wordt vooral gebruik gemaakt van ander materiaal dan de leestekst zoals kaarten, afbeeldingen en bronteksten. Soms wordt verwezen naar tekst en afbeeldingen uit de leestekst.

De vragen en opdrachten geven over het algemeen ruim voldoende mogelijkheid om structuurbegrippen en vaardigheden in te oefenen, indien ze allemaal aan de orde komen. De inleiding en (na)bespreking van de opdrachten door de docent blijft in deze oefenfase van groot belang.

Een enkele opdracht is onduidelijk geformuleerd (opdracht 13), heeft geen directe relatie tot de leerlingentekst (opdracht 1h) of staat onjuist uitgewerkt in de docentenhandleiding (opdracht 5a). De oplettende docent zal dit eenvoudig kunnen herstellen. Leerlingen die door middel van zelfstudie dit examenthema willen voorbereiden kunnen met *Geschiedeniswerkplaats* uit de voeten. Ter inleiding zouden wel enkele hoofdstukken uit een geschied handboek over de Middeleeuwen gelezen moeten worden, want in een ruimer kader wordt slechts heel globaal voorzien.

• **Tenslotte**

Geschiedeniswerkplaats is aantrekkelijk vormgegeven, helder geschreven en goed opgebouwd, het biedt geschikte verwerkingsmogelijkheden voor de structuurbegrippen en de vaardigheden en vormt daarmee een stevige basis voor het centraal examen.

Aandachtspunten voor de docent blijven de introductie van elk hoofdstuk bij de leerlingen en de onvolledige bronvermelding van veel afbeeldingen, welke een verkeerde beeldvorming in de hand kunnen werken.

De docentenhandleiding bevat de twee stofomschrijvingen en de antwoorden op de vragen.

H.O.

Thieme

**Sfinx - Europa en de buitenwereld
(1150 - 1350)**

**Examenkatern Geschiedenis en
staatsinrichting havo/vwo**

Door Lex de Jong in samenwerking met Janneke Riksen.

**Omvang 85 blz., met illustraties
in een soort blauw/grijs,
prijs f21,50.**

**Het bijbehorende servicepakket
(43 blz.) kost f16,50.**

• Uiterlijk

Het katern maakt een zeer verzorgde indruk. Het geheel doet ondanks door het gebruik van twee kleuren (blauw voor tekst en illustraties en oranje voor koppen en strepen) echter een beetje saai aan. Vooral bij de vele afbeeldingen is het jammer dat ze alleen in een blauwig raster zijn afgedrukt. De schitterende kleurenpracht van de originele gaat zo verloren. Ook hadden vooral de opgenomen afbeeldingen van middeleeuwse kaarten duidelijker of in elk geval best wat groter mogen zijn. Het is nu vaak heel moeilijk om te zien wat er precies op staat.

De tekst is afgedrukt in twee kolommen. Het rijkelijk aanwezige bronnenmateriaal is in de lopende tekst opgenomen. De geschreven bronnen worden van de 'leertekst' onderscheiden door het gebruik van gele kopjes en doordat ze cursief zijn afgedrukt. De vragen en opdrachten bij de bronnen zijn vooral aan het einde van paragrafen en hoofdstukken geconcentreerd. Ze zijn in een iets kleiner lettertype afgedrukt.

• De inhoud

Het katern bevat acht hoofdstukken. Na de inhoudsopgave en een inleidend hoofdstukje waarin het onderwerp kort bij de leerlingen wordt geïntroduceerd en de opbouw van het katern in grote lijnen wordt uitgelegd, volgen zeven hoofdstukken. Elk van deze 'leerhoofdstukken' begint met een inleidende paragraaf. Daarin wordt steeds vanuit een voor de leerlingen herkenbare situatie de problematiek van het hoofdstuk kort aan de orde gesteld. Daarna wordt in elk hoofdstuk wat betreft de verdeling en de naamgeving van de paragrafen en sub-paragrafen de opbouw van de stofomschrijving op de voet gevolgd.

De paragrafen zijn alle volgens hetzelfde stramien opgebouwd. Er wordt

steeds begonnen met een of meer opdrachten, die bedoeld zijn als introductie op de stof. Deze verkenningsoopdrachten zijn altijd gebaseerd op bronnen. Daarbij wordt vaak ook geprobeerd een link te leggen naar het heden. Hierna volgt de tekst van de eigenlijke leerstof. In en naast deze tekst zijn vaak bronnen te vinden die horen bij bepaalde aspecten van de behandelde stof. Elke paragraaf wordt besloten met een serie opdrachten bij de in de paragraaf opgenomen bronnen.

Aan het eind van ieder hoofdstuk staat een samenvattingsopdracht. Het gaat daarbij in feite om een reeks vragen die de leerlingen dwingt de stof van het hoofdstuk systematisch samen te vatten.

De (genummerde) titels van de paragrafen en de (niet genummerde) titels van de sub-paragrafen zijn nagenoeg even groot en in dezelfde kleur afgedrukt. De indeling van de hoofdstukken wordt hierdoor minder doorzichtig. Het gebruik van een kleinere letter voor de titels van de sub-paragrafen was misschien duidelijker geweest.

Naast de tekstkolommen wordt op verschillende plaatsen door middel van vraagtekens aangegeven dat de betreffende tekstfragmenten of vragen rechtstreeks betrekking hebben op deelvragen uit de stofomschrijving. Deze stukken zijn bovendien cursief afgedrukt.

Verder zijn ook belangrijke begrippen uit de stofomschrijving cursief afgedrukt. Ze worden in de woordenlijst achterin het boekje van een korte uitleg voorzien.

De stof uit de stofomschrijving wordt op een heldere wijze aan de orde gesteld. Alle elementen uit de stofomschrijving komen aan bod. Doordat er af en toe verwezen is naar de situatie in onze tijd wordt een beroep gedaan op het inlevingsvermogen van de leerlingen. De vele illustraties en andere bronnen sluiten goed aan bij het betoog.

Dat de geschreven bronnen in dezelfde kleur als de hoofdttekst en in de doorlopende tekst zijn afgedrukt, kan wellicht problemen voor de leerlingen opleveren. De kans is aanwezig dat ze onvoldoende zien dat het hier om bronnen gaat. De keuze om het bronnenmateriaal in de lopende tekst af te drukken leidt ook tot versnippering van de leerstof. Het betoog wordt immers steeds

onderbroken. De leraar zal ervoor moeten zorgen dat de samenhang tussen de delen steeds duidelijk blijft. Het door de leerlingen laten maken van de samenvattingsopdrachten zal daar ongetwijfeld bij helpen.

Een ander gevolg van het afdrukken van de bronnen in de tekst is dat bij het maken van de opdrachten vaak gebladerd moet worden. Het was misschien toch handiger geweest om de bronnen bij de opdrachten aan het einde van de paragrafen af te drukken.

• De vragen en opdrachten

Het katern bevat veel vragen en opdrachten. De schrijvers mikken duidelijk op een min of meer zelfstandig werkende leerling.

Het is de bedoeling van de auteurs om met de opdrachten aan het einde van de paragrafen en hoofdstukken de kennis van de leerlingen te testen en om te oefenen met de vaardigheden die de leerlingen bij het examen moeten beheersen. Dat gebeurt door het stellen van reproduceervragen bij de leerstof en door het geven van opdrachten bij de bronnen.

Er wordt helaas niet aangegeven om welke vaardigheden en structuurbegrippen het bij de verschillende opdrachten gaat. Informatie hierover is wel te vinden in het schematisch overzicht van de opdrachten dat in het servicepakket voor de docent staat. De docent moet dus zijn leerlingen zeker nog expliciet wijzen op dit aspect van de examenstof. In het servicepakket zijn bovendien naast de stofomschrijving en informatie bij de afzonderlijke hoofdstukken de antwoorden op de vragen en opdrachten van het leerlingkatern te vinden. Deze antwoorden zijn geschreven voor de docent. Het is zaak om ze goed met de leerlingen na te bespreken.

Bij een aantal verkenningsoopdrachten wordt wel wat veel algemene ontwikkeling bij de leerlingen aanwezig verondersteld. Het is in die gevallen goed mogelijk dat ze niet op eigen kracht het hele antwoord achterhalen.

• Tenslotte

Dit katern bevat veel en erg afwisselend bronnenmateriaal. De stof uit de stofomschrijving wordt op een verantwoorde wijze gepresenteerd. Het is jammer dat de illustraties niet beter tot hun recht komen en dat het boekje door de wat saaie lay-out de leerlingen waarschijnlijk niet erg zal aanspreken. J.B.

Nijgh Versluys

**Examenkatern Havo/Vwo
Europa en de buitenwereld 1150 -
1350**

**Samenstelling: Conny Bastiaans,
F.J. Steegh, B. Vergunst, J.L.M.
Walhain en H.J.M. van der Geest
Omvang 77 blz., met illustraties
in full color, prijs f21,75.
Docentenhandleiding 50 blz,
f 55,-.**

• Uiterlijk

Het katern ziet er zeer uitnodigend uit door de vele mooie kleurenfoto's. Daarnaast zijn er zwart-wit illustraties, bijvoorbeeld uit films. Ook de kaarten zijn in kleur. Door de vele illustraties maakt het katern geen overvolle indruk, integendeel, het ziet er uitnodigend uit. De illustraties zijn functioneel, ze verhelderen en vullen de tekst aan. Bijna altijd zijn ze groot en duidelijk genoeg afgedrukt. Door de vaak mooie kleuren scheppen ze een beeld van de beschreven periode.

Soms staan er ook opdrachten bij de illustraties. Maar die zijn niet altijd op te lossen. Op bladzijde 19 staat bijvoorbeeld een OT-kaart uit Engeland van omstreeks 1225. De vraag is of je meer namen, bijvoorbeeld van streken en

steden kunt herkennen. Ik denk dat iedere leerling daarop nee antwoordt.

Het aantal opdrachten in het katern is niet zo groot. Op bladzijde 75 en 76 staan basisvragen voor alle hoofdstukken afgedrukt, respectievelijk 9 bij hs 1, 13 bij hs. 2, 14 bij hs. 3, 12 bij hs 4 en 8 bij hs. 8. Zesenvijftig al met al dus, en slechts enkele met een onderverdeling in a, b, c, d.

Bij ieder hoofdstuk is werk materiaal opgenomen, in totaal 12 pagina's van het hele katern. Dat zijn dan bronnen waar vragen en opdrachten bij gesteld worden. Het werk materiaal behandelt ondermeer de verovering van Jeruzalem in 1099, universiteiten in de Middeleeuwen, kijken naar middeleeuwse kaarten, de vraag of Marco Polo echt in China is geweest en de invloed van middeleeuwse reisverhalen. Daarnaast zijn er verspreid in de hoofdstukken 'illustratieve teksten' opgenomen, waar een enkele keer een opdracht bij gegeven wordt. Deze illustratieve teksten gaan onder andere over Frederik II van Sicilië, de Zwarte Dood, Jacob van Maerland en fantasiewezens.

Op de vragen en opdrachten komen we later nog terug.

• De inhoud

Een inleiding op het onderwerp is er niet. Ook de bedoeling van het onderwerp wordt de leerlingen niet uitgelegd. Het katern is volgens het 'Sprekend Verleden'-concept opgezet. Klaarblijkelijk is men van mening dat dat voldoende bekend is.

Waarom gekozen is voor basistekst, werk materiaal en illustratieve teksten, waar de vragen en opdrachten staan, waarom de pagina 'Structuurbegrippen en vaardigheden' is toegevoegd: we zoeken er hier vergeefs naar. Het katern begint 'gewoon' op bladzijde 2. De docent zal dus het een en ander vooraf goed moeten uitleggen.

Datzelfde 'gewoon' beginnen geldt ook voor de verschillende hoofdstukken. Er zijn geen instappen.

Dit alles zegt gelukkig niets over de leesbaarheid van het katern. Het is goed te volgen voor een eindexamenleerling Havo-Vwo. Dat het zo'n leerling af en toe zal duizelen door de hoeveelheid personen en begrippen ligt niet aan de tekst maar aan de stofomschrijving.

De stofomschrijving wordt op de voet

gevolgd. De basistekst is uiterst systematisch, met veel onderverdelingen. Een voorbeeld ter illustratie. Op p. 29 wordt gesproken van een aantal ontwikkelingen in Europa, gunstig waren voor de opbloei van de contacten met de buiten-Europese wereld. Dan volgen: (1) de economische groei in de 12e eeuw, (2) de nieuwe machtsaanspraken van de kerk, (3) het streven van Europese wereldlijke heersers naar vergroting van hun macht buiten het 'kleine' Europa, (4) het ontstaan van een overschot aan adellijke zonen zonder erfdeel en (5) de bloei van kathedraalscholen en universiteiten. Wie de KLEIO van maart j.l. neemt met de stofomschrijving van Havo-Vwo vindt op p. 21 dezelfde opsomming. In de stofomschrijving volgt dan een opsomming van ontwikkelingen buiten Europa en de reacties van Europa daarop. Het katern doet hetzelfde.

Het werk materiaal en de illustratieve teksten moeten de achtergrond- en aanvullende informatie geven en doen dat ook.

• Vragen en opdrachten

Vergeleken met andere katernen telt dit katern niet zo veel opdrachten en vragen. Dat zal voor menige leerling en docent een opluchting zijn. Sommige examen katernen tellen vaak immers tientallen vragen, al dan niet onderverdeeld in a, b en c. Maar er zullen ook docenten zijn die het aantal aangeboden vragen en opdrachten wat aan de krappe kant vinden.

De verschillende vaardigheden en structuurbegrippen komen aan orde. Niet alleen worden ze op bladzijde 77 allemaal opgesomd, in de vragen en opdrachten bij het werk materiaal wordt aangegeven welke begrippen/vaardigheden hier geïllustreerd worden. Bronnen worden zoals gezegd in het werk materiaal behandeld. Dan wordt er mee 'gewerkt', het zijn geen illustraties.

• Ter afsluiting

Een serieuze leerling zal met dit katern zelfstandig uit de voeten kunnen. Het sterkste punt is zonder meer het fraaie uiterlijk. Het zwakkere punt is het misschien te geringe aantal opdrachten en vragen.

De docentenhandleiding geeft het antwoord op de vragen in het katern en een proefexamen. Misschien is het in dit geval (zie de prijs) handiger dit op Internet op te zoeken. Nijgh Versluys heeft alles daarop gezet.

W.R.

Malmberg

MeMo CSE Geschiedenis en staats-inrichting Basiskatern Havo/Vwo Europa en de Buitenwereld (1150-1350)

Auteur: Dick Berents

Omvang 55 blz., illustraties in full color, prijs f19,-.

Er is een apart werkboek (Werkboek Havo/Vwo), 46 blz., prijs f7,-. Een speciaal boekje met de antwoorden op de vragen, kost f15,- en een docentenhandleiding met stofomschrijving en proefexamen is gratis.

• Uiterlijk

De eerste indruk van het basiskatern is goed. Het ziet er verzorgd uit met een rustig lettertype en een dito bladspiegel; de tekst staat in drie kolommen (als in *Memo*). De mooie illustraties, zoals gezegd in kleur, staan vaak in een apart blok bovenaan de bladzijde, zoals de laatste tijd gebruikelijk in de uitgaven van Malmberg voor geschiedenis. Probleem is wel dat ze door deze consequente opmaak vaak wel erg klein zijn uitgevallen.

Het werkboek bevat de bijbehorende opdrachten; ze kunnen in dat werkboek zelf ingevuld worden. Dat kan werken als een keurslijf: "Blijkbaar moet ik hier zoveel regels invullen".

Niet alle illustraties zijn van duidelijke bijchriften voorzien. Bij de afbeelding van een astrolabium staat bijvoorbeeld een tekst die volkomen onbegrijpelijk is. Storend is ook dat op de bladzijde waar staat dat Akko in 1291 valt, een kaartje is afgedrukt, waarop Akko zelf niet staat.

Vrijwel alle kaartjes zijn echter duidelijk en overzichtelijk; het zijn ook deze illustraties die het meest bij de vragen gebruikt worden.

De meeste illustraties geven vooral een beeld van hetgeen in de tekst besproken wordt. Op enkele missers na gebeurt dat goed.

• De inhoud

Het katern heeft zeven hoofdstukken. In de tekst wordt geprobeerd heel nauwgezet de stofomschrijving te volgen. Zo staat het ook in het voorwoord voor de leerlingen te lezen. Punt voor punt komt de stofomschrijving aan bod; zelfs de onderkopjes zijn overgenomen.

De stofomschrijving wordt waar de auteur dat nodig vond, toegelicht; bronteksten geven meestal goed geko-

zen voorbeelden. Maar over het algemeen vertelt de auteur vooral de stofomschrijving in eigen woorden na. Dat heeft voordelen. Alles wat de leerling zeker moet weten, wordt behandeld en meer niet. Dus op iedere deelvraag uit de stofomschrijving komt het antwoord uit de stofomschrijving. Dat gebeurt op een heldere wijze.

De verschillende deelvragen worden steeds van korte inleidingen voorzien. Niet als instap, maar als korte zakelijke samenvatting van wat volgt. Het streven tot bondigheid daarbij heeft soms tot cryptische formuleringen geleid.

Veel gebruikte begrippen hebben een nadere uitleg nodig; niet om ze te weten, wel om ze te begrijpen. Zal het de leerling die weet dat de pelgrims 'verlossing' zochten, ook duidelijk zijn wat dat was? Dat is meteen het hele probleem met dit katern, er wordt wel veel over ontmoetingen tussen 'Europa en de buitenwereld' verteld, maar wat elkaar in die ontmoeting nou raakte, had mijns inziens wel wat meer mogen worden toegelicht. Zeker als de leerlingen zelfstandig met dit katern aan de slag moeten. Nu praten we toch vooral over begrippen die als weetjes ergens in de lucht blijven hangen.

Vreemd is het verder te lezen dat bij de Eerste Kruistocht (alleen) de omgeving van Jeruzalem werd veroverd. Misschien is het niet zo bedoeld, maar het staat er wel. Een groot raadsel blijft hoe de Turken Europese schepen konden verhinderen de Indische wateren te bevaren.

• De vragen en opdrachten

De vragen en opdrachten staan in het aparte werkboek. Per paragraaf (deelvraag) van het katern is er een daarmee corresponderende paragraaf uit het werkboek. Wat meteen opvalt, is dat er veel naar weetjes wordt gevraagd: ant-

woorden die rechtstreeks uit het katern of uit een opgenomen brontekst gehaald kunnen worden. Een en ander leidt tot een wat gefragmentariseerde verwerking van de leerstof. Dat is jammer, want de toepassing van vaardigheden als interpretatie en inleving is natuurlijk deelvraag-overstijgend. De stelopdracht (betoogopdracht) in het werkboek is een aardige maar vooral ook zinnige opdracht over de middeleeuwse beeldvorming van de Arabische wereld. Voor deze opdracht geldt het hierboven genoemde bezwaar niet.

De leerling moet in staat zijn zelfstandig en volgens een tijdsplanning het katern met werkboek door te werken. De bronnen die hij moet gebruiken zijn vooral illustratief. Ze zijn over het algemeen kort en duidelijk. Problemen met de interpretatie ervan kunnen nauwelijks optreden. En dat is dan ook meteen het bezwaar: het juiste antwoord moet haast wel gegeven worden.

• Tenslotte

De twee sterkste punten van dit katern: het is vooral een duidelijk herschreven stofomschrijving en de uiterlijke verzorging ervan is zonder meer goed te noemen.

Twee zwakke punten: zowel katern als werkboek vullen de stofomschrijving te weinig aan en wanneer dat wel gebeurt, wordt die aanvulling door slordigheidjes ontsierd. H.P.

Meulenhoff Educatief

De Nieuwe Studiegids Europa en de buitenwereld 1150-1350

Auteur: Janneke Raaijmakers. Omvang 102 blz., met donkergrijs/witte illustraties, prijs f20,75. De bijbehorende docentenhandleiding kost f25,75.

• Uiterlijk

De uitvoering van dit katern is verzorgd: de opmaak in twee kolommen met een rustige bladspiegel oogt aantrekkelijk. Van de honderd pagina's bestaat een kwart uit oefenstof. Het katern is evenwichtig ingedeeld - de hoofdstukken tellen gemiddeld tien bladzijden tekst en vier pagina's vragen.

Het aantal illustraties is in verhouding tot de tekst aan de magere kant - gemiddeld vijf per hoofdstuk. Voor de onderschriften en de afmeting geldt hetzelfde, maar dat wordt enigszins gecompenseerd doordat de afbeeldingen systematisch zijn benut als bronmateriaal voor de vragen en opdrachten aan het eind van elk hoofdstuk. Kortom, weinig, maar wel adequaat.

• Inhoud

In de inleiding worden braaf het thema en de hoofdvraag conform de stofomschrijving genoemd, wat studieadviezen gegeven en het obligate sextet van te beheersen structuurbegrippen en vaardigheden toegelicht. Waarom dit onderwerp voor een leerling relevant of interessant zou kunnen zijn, wordt niet duidelijk gemaakt. Evenmin dat een stelopdracht een verplicht onderdeel vormt van het examen.

Bij de indeling/uitwerking van het onderwerp heeft de auteur zich tamelijk strak aan de structuur van de stofomschrijving gehouden; de zeven hoofdstukken en de onderverdeling in paragrafen lopen parallel met die van de stofomschrijving, waarbij soms wat aansprekender titels zijn gekozen - zoals 'Europeanen op pad' voor 'Het reizen naar en door de Arabische en Aziatische wereld' - en de paragrafen van de stofomschrijving door middel van kopjes verder zijn opgesplitst.

De stof is overzichtelijk en goed leesbaar voor leerlingen gepresenteerd. De bundel heeft inhoudelijk voldoende diepgang om er de voor het CSE vereiste kennis uit te halen. Omissies of lacunes (in relatie tot de stofomschrijving) heb ik niet kunnen constateren, maar evenmin thema's die er wat informatiebreedte betreft uitspringen. Aantrekkelijk is de opstap tot elk hoofd-

stuk in de vorm van een uitvoerig citaat uit een contemporaine verhalende bron, zoals bijvoorbeeld een passage uit de *Divina Commedia* bij het eerste hoofdstuk als illustratie van middeleeuwse kosmografische voorstellingen, of een gedicht van William Langland over de verschrikkingen van de Zwarte Dood. Anderzijds zoekt men tevergeefs een slotbeschouwing met een evaluatie of samenvatting van de hoofdvraag.

• De vragen en opdrachten

Dit onderdeel heeft uitvoerig aandacht gekregen, hetgeen alleen al blijkt uit de omvang ervan. Materiaal genoeg dus voor zelfstudie, bovendien goed te plannen omdat, zoals gezegd, de bundel evenwichtig is ingedeeld. Het is didactisch een sterk punt dat de deelvragen van de stofomschrijving, die expliciet worden genoemd aan het begin van elk hoofdstuk of paragraaf van het katern, nogmaals worden gesteld in het vraaggedeelte dat elk hoofdstuk afsluit.

De oefenstof is in twee categorieën ingedeeld, 'Kenniss en inzicht' en 'Werken met bronnen'. De eerste bevat nogal eens wat erg globale vragen waar je alle kanten mee uit kunt, zoals 'Wat werd er op de OT-kaart afgebeeld?', met een dito antwoord: 'De bekende wereld, ingedeeld in drie continenten'. In het 'Werken met bronnen'-deel komt, expliciet aangegeven, de toepassing van de verschillende vaardigheden aan bod, zoals inleving, bron en vraagstelling, continuïteit en discontinuïteit, standplaatsgebondenheid enzovoort, terwijl ook de tekstillustraties bij de opdrachten worden betrokken.

Men heeft bij de opdrachten - waaronder ook een goed opgezette stel- en onderzoeksopdracht - toch wel wat eenzijdig de nadruk gelegd op verhalende bronnen, zij het met een brede spreiding. Van de gemiddeld twaalf behandelde bronnen per hoofdstuk is grofweg een derde beeldbron en de rest verhalend. Vragen en bronnen met betrekking tot de geografische aspecten - die bij dit onderwerp een belangrijke rol spelen - ontbreken vrijwel. Kortom, de diversiteit in bronnenmateriaal en vraagstelling had groter kunnen zijn.

De docentenhandleiding is rondtussummiert: behalve een oefentoets en een literatuurverantwoording bevat zij uitsluitend de antwoorden op de

oefenopdrachten. Een verantwoording of verdere verdiepende toelichting op het onderwerp ten behoeve van de docent ontbreekt dus. Nogal aan de magere kant tenslotte, is ook de begrippenlijst; die bevat weliswaar meer dan de in de stofomschrijving genoemde, maar de uitwerking is beknopt en soms opmerkelijk geformuleerd (bijvoorbeeld: in het christendom is het mogelijk 'voor de mensen om voor hun zonden vergeven te worden'), terwijl zo'n lijst bij de voorbereiding een essentieel onderdeel is.

• Tenslotte

Positieve kanten van deze bundel zijn de evenwichtige opbouw en - ondanks de eenzijdige nadruk op verhalende bronnen - de structurering van de oefenstof. De handleiding en de begrippenlijst zijn voor aanvulling/verbetering vatbaar. T.H.

De Onderwijspers

VWO Geschiedenis Examenbundel voor 1998

HAVO Geschiedenis Examenbundel voor 1998

Beide katernen zijn geschreven door R.C. Serieze, W.H. Blok en H.M. Frijters.

Zwart/wit geïllustreerd, de prijs van beide katernen is f23,30. Geen docentenhandleiding

• Uiterlijk

Deze boeken vallen allereerst op door hun dikte. Dat is het gevolg van het feit dat deze twee bundels de stof van de beide examenonderwerpen bevatten. Het deel over Europa en de buitenwereld beslaat in beide bundels 115 pagina's. De tekst en lay-out zijn identiek. Dit geldt overigens ook voor het tweede onderwerp 'Eenheid in tweevoud, 1780 - 1830'. Het enige verschil tussen het Vwo en het Havo-boek is, afgezien van de omslag, dat in het Vwo-deel de relevante examenopgaven van vorig jaar zijn opgenomen en in het Havo-deel die van het Havo-examen. Wat hier verder wordt opgemerkt over de aanpak van het onderwerp 'Europa en de buitenwereld' geldt daarom voor beide boeken.

De tekst is in één enkele kolom afgedrukt. Het geheel is geïllustreerd met zwart-wit illustraties. Door het ont-

breken van kleur missen de leerlingen een belangrijke dimensie. In de meeste gevallen is gekozen voor een gestileerde weergave waardoor de afbeeldingen lijken op pentekeningen. Soms is een ander procedure gebruikt, waarbij de hele afbeelding nogal wazig in grijs tinten werd afgedrukt. Deze illustraties zijn veel minder duidelijk dan de andere. Details vallen nauwelijks nog te zien. Gelukkig worden er geen vragen bij gesteld. De afbeeldingen uit het boek zijn waarschijnlijk alleen als illustratie bij de leertekst bedoeld.

In de lopende tekst zijn vaak fragmenten uit geschreven bronnen te vinden. Ze maken als het ware deel uit van de te leren tekst. Deze bronnen zijn cursief afgedrukt en voorzien van een bronvermelding. Ook bij de bronnen worden geen vragen of opdrachten gegeven. Dat is jammer omdat nu de functie van deze stukken voor de leerlingen niet duidelijk is. Gaat het om te leren stof, om een onderbouwing van wat net in de leertekst is verteld of om overbodig feitenmateriaal? Bij veel van dit materiaal kan de docent echter zelf gemakkelijk relevante vragen stellen.

• De inhoud

De bundel begint met een voorwoord waarin de opbouw van het boek kort wordt uitgelegd. In de daarop volgende 'inleiding over het examen 1998 en de examenbundel' krijgen de leerlingen enige informatie over wat er op het examen van hen wordt verwacht. Daarna begint de hoofdttekst.

Het onderdeel 'Europa en de buitenwereld' bestaat uit negen hoofdstukken. Na de inhoudsopgave volgt een kort inleidend hoofdstuk. De daarna volgende zeven onderdelen stellen de eigenlijke leerstof voor het examen uitgebreid aan de orde. Deze hoofdstukken zijn allemaal duidelijk onderverdeeld in genummerde paragrafen en sub-paragrafen. Bij deze indeling wordt de opbouw van de stofomschrijving nauwgezet gevolgd. In een slothoofdstuk wordt 'Ter afronding' nog kort even gekeken hoe het na 1350 verder ging met de verhouding tussen Europa en de rest van de wereld. De stof wordt daarna afgesloten met een uitgebreid chronologisch overzicht en een begrippenlijst.

De leerstof wordt sec en zakelijk gepresenteerd. Alle elementen uit de stofomschrijving komen aan bod. De stof

wordt niet onderbroken door vragen en opdrachten. Alles wordt achter elkaar gepresenteerd. De leraar zal daarom zeker moeten proberen om de stof voor de leerlingen enigszins te verlevendigen. De in de tekst opgenomen bronnen geven hier zeker de gelegenheid voor. Er wordt bovendien wel erg veel informatie verstrekt. De leraar doet er goed aan voor de leerlingen steeds de belangrijkste zaken uit de paragrafen samen te vatten. De kans is groot dat ze anders door het 'feitenbos' de bomen niet meer zien. Zeker voor Havo-leerlingen zal het overzien van de grote hoeveelheid aangeboden informatie problemen opleveren. Het gevaar is bovendien niet denkbeeldig dat leerlingen de informatie uit het opgenomen bronnenmateriaal als leerstof beschouwen waardoor ze met een nog grotere hoeveelheid stof worden geconfronteerd.

De moeilijke begrippen uit de stofomschrijving zijn in de tekst vet afgedrukt. Ze worden in een begrippenlijst uitgebreid uitgelegd.

• De vragen en opdrachten

Na de 93 bladzijden leerstof volgen 22 bladzijden met vragen en uitwerkingen. Dit vragendeel bestaat uit twee delen, vragen bij het historisch overzicht en oefeningen met structuurbegrippen. De uitwerkingen zijn steeds direct na de bladzijden met vragen en opdrachten opgenomen. Er kan dus onmiddellijk worden gecontroleerd of men het juiste antwoord heeft gegeven.

De zestig vragen bij het historisch overzicht leiden de leerlingen nog eens door de hele stof. Bovendien moeten ze verbanden tussen verschillende delen van de leerstof aangeven. In het onderdeel 'Oefenen met structuurbegrippen' worden aan de hand van allerlei soorten bronnen naar de toepassing van verschillende structuurbegrippen gevraagd. Het gaat hierbij niet zozeer om het controleren van de kennis van de leerstof als wel om het oefenen van verschillende vaardigheden. Het is jammer dat deze oefeningen nagenoeg allemaal alleen betrekking hebben op geschreven bronnen. De docent zal zijn leerlingen toch ook moeten leren met andere soorten bronnen om te gaan.

Men kan zich bij sommige opdrachten in dit deel ook afvragen of het inderdaad om oefeningen bij structuurbegrippen gaat. Een opdracht als 'Noem

een politiek motief dat Urbanus in deze tekst niet gebruikt' lijkt mij een gewone kennisvraag. Handig is wel dat bij alle opdrachten is aangegeven welk structuurbegrip aan de orde is. De leerling weet dan in elk geval in welke richting er gedacht moet gaan worden. De schrijvers geven overigens zelf aan dat ze deze aanwijzingen eigenlijk weg hadden moeten laten; in het examenwerk ontbreken ze immers. Voor het

oefenen met de structuurbegrippen is het echter wel gemakkelijk als je weet waar je mee bezig bent. Wellicht had de aanwijzing hier en daar weggelaten kunnen worden, zodat een leerling soms zelf moet bepalen welk structuurbegrip van toepassing is. Nu moet de docent zelf voor zulke oefenopdrachten zorgen. De in het leerdeelte van het katern opgenomen bronnen kunnen bij het maken hiervan overigens een goed uitgangspunt bieden.

• Tenslotte

Deze bundels bieden erg veel informatie. Ze geven bovendien oefeningen met structuurbegrippen. De aangeboden leerstof lijkt me echter voor veel leerlingen wat teveel van het goede. Zeker als men bedenkt dat ze twee onderwerpen zo uitgebreid zullen moeten bestuderen. Erg geschikt voor zelfwerkzaamheid zijn ze niet. J.B.

Wolters-Noordhoff

Geschiedeniswerkplaats.

Examenkatern Mavo

Auteurs: drs. A.C.M. Peek, drs.

I.D. Verkuil.

Omvang leerlingenboek 72 blz., zwart/wit, f19,50.

Docentenhandleiding

mavo/havo/vwo 72 blz., f21,75.

• Uiterlijk

Het katern ziet er goed verzorgd uit, vooral door de hoeveelheid en grootte van de illustraties en door de duidelijke kopjes boven paragrafen. Veel kopjes - *dikke monnik; pratende bomen; rekenwonders* - nodigen uit tot lezen. Ook de cursieve tekstjes bij de illustraties zijn aantrekkelijk. Er zijn vrijwel geen bladzijden zonder illustratie; 71 illustraties zijn verdeeld over de 67 tekst- en opdrachtenpagina's.

De in totaal 32 opdrachten van het katern staan aan het eind van elk van de vier hoofdstukken. Je leest eerst een heel hoofdstuk - veel tekst - en dan volgen alle opdrachten. Het lijkt overigens minder dan het er zijn, door de veel subvragen (tot i en j) bergen de eerste 12 opdrachten bijvoorbeeld al 63 deelvragen. Dit lijkt me voor de leerlingen niet erg motiverend. De reproductievragen - aangegeven met een R in de kantlijn - hadden bijvoorbeeld best apart gekund: dan konden de leerlingen tenminste lekker opschieten met de vragen.

Die grote vragen gaan wel steeds over één onderwerp, dat vermeld wordt in de docentenhandleiding, meestal met domein en vaardigheid. Jammer is dat ze niet geordend zijn naar paragrafen in het leerlingenboek, zodat het een heel gepuzzel is welke opdracht na welk stukje tekst gemaakt kan worden. Tenzij je natuurlijk eerst het hele hoofdstuk behandelt en daarna lessen lang de vragen.

De twee-koloms tekst-pagina's maken een volle indruk. De opdrachten-pagina's zijn in een ander lettertype in drie kolommen gedrukt. De tekst wordt verluchtigd door grote en de kolommen doorbrekende illustraties, die vaak minstens een kwart van de bladzijde beslaan.

Die illustraties zijn functioneel en origineel, zoals de afbeelding van een gekalligrafeerde bladzijde uit een 16e eeuwse koran, foto's van heiligenbeelden, oude en nieuwe kaarten en veel

illustraties uit oude boeken. Ze verduidelijken bijvoorbeeld de beeldvorming over tegenvoeters, Mongolen etcetera. Er staan, zoals hierboven al opgemerkt, goede bijschriften bij.

Er zijn twee soorten illustraties: bij de tekst en bij de opdrachten. De prenten en het enkele kaartje bij de teksten staan er wat apart bij; er wordt in de tekst niet naar verwezen. De tekeningen, foto's en kaartjes bij de opdrachten worden als bronnen bij de opdrachten betrokken. De illustraties zijn over het algemeen duidelijk en groot genoeg afgebeeld.

• Inhoud

In een uitgebreide inleiding wordt de leerling aangesproken over het hoe en waarom van dit onderwerp. *"Over de Middeleeuwen gaat het niet zo vaak in de geschiedenis. Een uitdaging dus voor jou en voor je leraar."*

De toon is vriendelijk, misschien wel wat kinderlijk, zoals: *"Dat klinkt allemaal reuze moeilijk en ingewikkeld, maar ..."* of: *"...vraag alles wat je dan nog niet begrijpt aan je leraar."*

Het katern opent met een grote (helaas zwart-witte) afbeelding van de bekende schoolplaat over de kruisvaarders voor Jeruzalem. In een spannend verhaaltje wordt deze gebeurtenis ook nog eens beschreven. Bij de hoofdstukken zelf zijn geen gezellige instappen: kort wordt de inhoud en vraagstelling van het hoofdstuk beschreven.

De tekst is zeer goed leesbaar en gaat uitbreid op de materie in. Ook zijn de puntsgewijze samenvattingen van een aantal belangrijke zaken heel overzichtelijk. Bestudering zonder hulp lijkt goed mogelijk, ook vanwege de vele interessante details die als smaakmakers in de tekst verwerkt zijn, zoals de potentieverhogende kokosnoten die Ibn Battuta at. De opdrachten vergen wel begeleiding en correctie, vooral de essay-vragen. Bij de opdrachten staan behalve de antwoorden en het doel van de opdrachten ook lessuggesties in de docentenhandleiding, zoals welke opdrachten klassikaal besproken dienen te worden en wat er nog meer behandeld kan worden.

Grofweg volgen de auteurs de indeling van de stofomschrijving, zij het dat zij veel uitgebreider op de zaken ingaan. Vraag 3 van de stofomschrijving wordt door elkaar gehusseld: eerst wordt 3.4 (wat maakte succesvolle lange reizen

mogelijk) behandeld, daarna pas 3.1 tot 3.3 (maatschappelijke afkomst van de reizigers, hun praktische problemen en de gevolgde routes). Aan de stofomschrijvingsparagraaf 3.5 over de Middeleeuwse reizigers wordt terecht een heel hoofdstuk (3) besteed. Paragraaf 2.3 van de stofomschrijving over de ervaring van de buiten-Europese cultuur rond 1150 is niet terug te vinden!

De titels zijn van de auteurs zelf en volgen de titels en vragen uit de stofomschrijving absoluut niet. Dit is jammer, vooral in de gevallen waar de titel de inhoud helemaal niet 'verraadt'. Zo behandelt *'Edelstenen'* (hoofdstuk 4) de verspreiding van nieuwe kennis en ideeën in Europa en betreft *'Kwakzalverij'* (hoofdstuk 4) de beperkte kennismaking van de eenvoudige lieden met de nieuwe goederen en ideeën: *"Hun geneeskunde bleef kwakzalverij."* De stofomschrijving legt echter de nadruk op het - ook door Wolters-Noordhoff vermelde - onderwijs en de alfabetisering.

Dit katern biedt zeer uitgebreide achtergrondinformatie. Dit is lovenswaardig, want begripsverhogend. Helaas is niet voldoende duidelijk gemaakt waarover bij het examen vragen gesteld kunnen worden. Leerlingen lopen zo de kans zich op de verkeerde dingen te concentreren.

• De vragen en opdrachten

De 32 opdrachten bergen een schat aan vragen in zich. De leerlingen moeten schriftelijke en visuele bronnen bestuderen en kennis uit de tekst daarbij betrekken. Er worden veel verschillende vraagvormen gehanteerd. Lang niet alle vragen en antwoorden zijn relevant voor het examen; de antwoorden hoeven soms niet 'geleerd' te worden. Een voorbeeld is opdracht 14 waar de tocht van de Mongolen vergeleken moet worden met die van Napoleon en Hitler en waar opgezocht moet worden bij welke plaatsen de Mongolen een aantal rivieren overstaken. Het is - opnieuw - aan de docent om de ook inhoudelijk belangrijke vragen te selecteren. Een sterk punt is dat in de docentenhandleiding aangegeven wordt om welke vaardigheden en domeinen het gaat.

De tekst kan goed zelfstandig bestudeerd worden; bij de bespreking van de opdrachten en het leggen van de

juiste accenten is de docent onontbeerlijk. De dosering van leeswerk en opdrachten kan een probleem vormen. De begrippen- en chronologielijst kunnen de leerling helpen.

• Tenslotte

Het sterkste punt vind ik dat dit katern zo prettig is om te lezen. Het is een afwisselend verhaal met leuke details; je leest het voor je plezier - zeker als je geen examen meer hoeft te doen. De inhoud van de tekst is een ook sterk punt. Uitgebreid wordt op de achtergronden van christendom en islam, Europa en de buitenwereld ingegaan. Dit zal tot een goed begrip bij de leerlingen leiden.

Tegelijk zijn de uitweidingen en de lengte van de tekst een zwak punt. De leerling moet wel heel veel lezen en het onderscheid tussen essentiële stof en de vele 'krenten in de pap' is niet altijd duidelijk. Wellicht was het handig geweest ook in het leerlingendeel de (sub)vragen uit de stofomschrijving te vermelden.

Jammer is dat de vragen niet opgesplitst zijn in deelvragen en dat niet duidelijk is weergegeven na welke paragraaf ze behandeld kunnen worden. Dit bemoeilijkt nodeloos de afwisseling van 'leren' en 'maken' in de klas.
M.W.

Thieme

Sfinx - Europa en de buitenwereld (1150-1350), vbo/mavo (c/d)
Door Lex de Jong, in samenwerking met Janneke Riksen.
Leerlingenboek 72 blz., tekst en de meeste illustraties blauw, kopjes en verdere aankleding van de bladzijden geel, prijs f20,50.
Servicepakket 40 blz., f16,50.

• Uiterlijk

Het boek oogt wat druk door de vele gele kopjes die bronnen of opdrachten aanduiden. Het nodigt wel uit tot lezen door de vele korte stukjes tekst, met grote koppen en de grote hoeveelheid illustraties. De samenvattingsopdrachten aan het einde van elke hoofdstuk zijn gedrukt op wazig-gele prenten. Het katern is behoorlijk geïllustreerd; er zijn slechts ongeveer 12 (dubbele) bladzijden zonder illustraties. Er zijn in totaal 29 illustraties verdeeld over de 61 bladzijden tekst en opdrachten. Verdeeld over de zes inhoudelijke

hoofdstukken (het eerste hoofdstuk is een inleiding) zijn er ruim 200 opdrachten opgenomen, variërend van korte reproductievragen tot uitgebreidere bronnen-onderzoekjes. De opdrachten staan verspreid over het hoofdstuk. Aan het eind van elk hoofdstuk worden bovendien ongeveer 10 samenvattingsopdrachten gegeven.

De twee-kolomspagina's zijn redelijk vol bedrukt met tekst en/of illustraties. Lastig is even dat er vaak zonder verdere aanduiding een horizontale scheidslijn is, waaronder de opdrachten staan en waarboven de tekst een geheel vormt.

De hoofdstukken worden duidelijk van elkaar gescheiden door de lichtgele opdrachten-pagina's en een eventuele blanco pagina.

Elke illustratie is een bron en elke bron - er zijn ook veel tekstbronnen - wordt gebruikt in één of meer opdrachten. Ze verduidelijken de tekst of geven zelf extra informatie.

De bronnen worden in de opdrachten verder toegelicht. Behalve de titel wordt er bij de illustratie zelf geen tekst vermeld.

De illustratie zijn groot genoeg afgedrukt. De tweekleurendruk is vooral bij de getekende kaartjes heel handig.

• De inhoud

Het examenkatern opent met een boodschap 'aan de leerling' waarin kort opzet en bedoeling van het katern beschreven wordt. In het eerste - inleidende - hoofdstuk wordt uitgebreider op de opzet en ook op de inhoud van het katern ingegaan.

Ieder hoofdstuk heeft als instap steeds een bronnetje: een reisfolder, een plaatje van de globe, een citaat uit een reisverslag. Dit moet onmiddellijk verwerkt worden in een 'verkenningsofdracht'. Daarna volgt de eigenlijke

inleiding, met daarin weergegeven de (sub)vragen (gemarkeerd met een vraagteken in de kantlijn). De leerlingen werken dus actief mee aan elke instap.

De beschrijvende tekst is goed leesbaar. De bronnen - die zo dicht mogelijk bij het origineel lijken te worden weergegeven - zijn ingewikkelder. Dit wordt versterkt door het feit dat die bronnen vaak als instap gebruikt worden en dan nog niet zo duidelijk is waar men heen wil. Verwerking van al die bronnen gebeurt middels opdrachten en het lijkt noodzakelijk dat die opdrachten (klassikaal?) besproken worden voordat een leerling verder kan. Dit geldt vooral voor de 'verkenningsofdrachten' aan het begin van elke paragraaf - de auteurs raden ook aan deze klassikaal te bespreken om de structuur van het hoofdstuk duidelijk te maken.

De verklarende tekst is hier en daar wat summier en veronderstelt het een en ander bekend. Het christelijke geloof, de standenmaatschappij, de middeleeuwse universiteiten, de schandaad van het vechten tegen 'andere christenen' in Constantinopel: dat alles verdient toch eigenlijk meer aandacht dan de beknopte toelichting in dit Thieme-katern.

De volgorde van de stofomschrijving wordt grotendeels gevolgd. Alleen aan paragraaf 3.5 uit de stofomschrijving - over de zes middeleeuwse reizigers- is een zelfstandig hoofdstuk gewijd, dat volgt op de paragrafen 3.1 t/m 3.4 en 3.6. Gezien de grote aandacht voor de reizigers is dit een goede keuze.

De auteurs verzorgden duidelijke, eigen titels van hoofdstukken, paragrafen en tussenkopjes.

De invloed van de grote hoeveelheid bronnen is duidelijk aanwezig. Zo worden aanduidingen en spellingswijzen van namen overgenomen uit de bronnen - iets dat wellicht wel wetenschappelijk verantwoord is, maar niet in overeenstemming met de stofomschrijving. Ook leidt dit tot extra, 'te veel' informatie, bijvoorbeeld het begrip 'klimaatgordelkaart'. Enkele voorbeelden van aangepaste spelling: pape Jan in plaats van priester-koning Jan, Acre in plaats van Akko, Khubilai Khan in plaats van Koebilai-Khan.

• De vragen en opdrachten

Er zijn ruim voldoende vragen van velerlei niveau. Aangeraden wordt om behalve de tekst ook de vragen en ant-

woorden te leren. Hier en daar wordt er in de antwoorden belangrijke informatie gegeven, bijvoorbeeld bij vraag 7 van hoofdstuk 3. In de tekst staat dat Jeruzalem volgens de Heilige Schrift in het midden der aarde lag en dat het daarom op de TO-kaart (sic! stofomschrijving: OT-kaart) in het centrum ligt. Het antwoordenboek meldt dat Jezus in Jeruzalem ter aarde was gekomen (!?) en dat dit daarom de meest heilige plaats voor het christendom is en het centrum van de aarde. Handig is dat bij de vragen aangegeven wordt (met een vraagteken in de kantlijn) welke vragen min of meer direct uit de stofomschrijving komen.

Bij de verschillende vragen komen de vereiste structuurbegrippen/vaardigheden aan de orde. Er zijn veel verschillende vormen van vragen, waarbij meestal de gewenste antwoord-vorm duidelijk aangegeven wordt.

Zelfstandige verwerking van dit katern door vbo-mavo leerlingen lijkt me niet goed mogelijk. Toelichting op het een en ander is hier en daar noodzakelijk. De woorden- en namenlijst kan de leerling helpen.

De 'verkenningso opdrachten' aan het begin van elke paragraaf leiden de leerling naar de te behandelen (sub)vraag toe, maar bespreking/correctie van het zelf gegeven antwoord is daartoe wel noodzakelijk. De 'samenvattingso opdrachten', die vooraf gegaan worden door een hele korte samenvatting van de behandelde vragen in het hoofdstuk, zijn belangrijk en geven een goed

beeld van de inhoud van het hoofdstuk. Het lijkt me niet onverstandig om ook deze vragen (klassikaal) te bespreken. De rest van het hoofdstuk kan desgewenst met een kopie van de antwoordbladen zelfstandig bestudeerd worden.

Bij veel vragen moeten tekstuele of visuele bronnen gebruikt worden, soms verschillende bronnen tegelijk. De meeste bronnen vormen een integraal en essentieel deel van de tekst; een aantal bronnen zijn meer illustratief (bijvoorbeeld portretten van de reizigers), maar ook bij deze bronnen horen opdrachten.

• Tenslotte

Het meest sterke van dit katern vind ik de grote hoeveelheid bronnen, in tekst en illustratie. Ook de grote hoeveelheid vragen en het feit dat vragen en tekst afgewisseld worden en er allerlei soorten vragen door elkaar heen zijn opgenomen, vind ik een sterk punt. De hoeveelheid bronnen is tevens het zwakke punt. In het getrouw volgen van de bronnen wordt de stofomschrijving enigszins verlaten. Dit zie je bijvoorbeeld bij bovengenoemde spellingswijzen: TO-kaart in plaats van OT-kaart, pape Jan etc. Ook staan er enkele fouten in het katern. Op bladzijde 20 wordt gemeld dat omstreeks 1150 de meeste geleerden in een bolvormige aarde geloofden; volgens de stofomschrijving (par. 2.1) overheerste het 'schijfidee' in die periode. Een onvolledigheid vind je op bladzijde 25: bij de beschrijving van de ervaring rond 1150 door Europeanen van elementen van buiten-Europese cultuur richten de auteurs zich slechts op de 'goederen'. De in par.2.3 van de stofomschrijving genoemde muzikale invloeden op ook de onderste lagen van de bevolking, blijven achterwege.

De stofomschrijving wordt zo trouw gevolgd, dat extra verklarende tekst vaak achterwege blijft. De docent kan hier nog een grote rol vervullen. Kleinigheden als het feit dat Constantinopel tegenwoordig Istanbul heet en wat achtergrondinformatie over het christelijke geloof zouden in het katern niet misstaan hebben. M.W.

Malmberg

Europa en de buitenwereld (1150-1350)

Door Marlies Hagers en Wim Krijbolder.

Tekstboek 60 blz. in veelkleuren-druk, prijs f19,-.

Werkboek 41 blz., zwart/wit, f7,-. Voor f15,- is er een boekje met de antwoorden op de vragen ver-rijgbaar en een korte docenten-handleiding met de officiële stof-omschrijving en een proefexamen is gratis.

• Uiterlijk

Het tekstboek ziet er goed verzorgd uit, er is mooi papier gebruikt en er staan prachtige kleurenillustraties in. Het werkboek lijkt overzichtelijk. Elke bladzijde van het tekstboek heeft meerdere illustraties, ongeveer een derde van de bladzijde wordt erdoor ingenomen. Het werkboek is wat dit betreft wat soberder uitgevallen. De hoeveelheid opdrachten is per hoofdstuk nogal verschillend. Sommige hebben er heel veel, andere betrekkelijk weinig. Over het geheel genomen wordt wel per onderdeel redelijk veel gevraagd.

Het tekstboek heeft drie kolommen per bladzijde. Vaak is een van die drie een bron, afgedrukt in een andere kleur en in een kader of is het een illustratie. Hierdoor is er nog genoeg ruimte voor tekst en komt de bladzijde in zijn geheel redelijk rustig over. Het werkboek heeft twee kolommen per pagina, met tussen de tekst bronnen in een grijs kader en illustraties. Opvallend is dat er weinig ruimte is voor de antwoorden op de vragen. Een volgeschreven werkboek zal daardoor een nogal drukke indruk maken.

De illustraties zijn soms functioneel, soms alleen ter versiering opgenomen. Elke illustratie heeft een bronnummer, dat overeenkomt met het nummer van een andere bron (tekst of plaatje) in het werkboek. Samen moeten ze de leerling in staat stellen de bijpassende vragen te beantwoorden. Door de grote hoeveelheid zijn sommige illustraties wel erg klein afgedrukt en daardoor niet altijd even duidelijk.

• Inhoud

Het katern heeft vijf hoofdstukken. Er wordt begonnen met een verantwoording, waarin de bedoeling van dit exa-

menonderwerp aan de leerlingen wordt uitgelegd. Ieder hoofdstuk heeft een inleiding, een illustratie en een instaptekst. Leuk is dat een nieuwe paragraaf met een middeleeuwse hoofdletter wordt begonnen.

De tekst is redelijk goed te volgen voor de leerlingen. Wel lastig is het dat alle moeilijke woorden achterin moeten worden opgezocht, zodat er tamelijk veel gebladerd zal worden. Ook is niet elke definitie voldoende om de tekst te kunnen blijven volgen. Bovendien is de begrippenlijst alfabetisch, waardoor te leren noodzakelijke begrippen en gewone moeilijke woorden en onbekende zaken door elkaar staan. Wel wordt er onderscheiden door vet te drukken of cursief, maar dat komt verwarrend over.

In principe wordt de stofomschrijving letterlijk gevolgd. Indeling, titels, deelvragen van de vier inhoudelijke hoofdstukken worden letterlijk overgenomen. Wel wordt daarna een eigen subindeling gemaakt met eigen kopjes en extra informatie.

De opgenomen bronnen horen niet allemaal direct bij de stofomschrijving, maar zijn vaak een aanvulling. Niet altijd is het zo dat ze de stofomschrijving verduidelijken. Vaak gaat het hier om nog wat extra informatie.

• Vragen en opdrachten

Hulp van de docent om een tijdsindeling te maken, om de deelvragen van de stofomschrijving te beantwoorden en om de vier hoofdstukken samen te vatten lijkt onontbeerlijk.

De vragen in het werkboek zijn voor een groot deel informatieverricht en belichten de diverse onderdelen van het tekstboek. Er zijn maar weinig vragen opgenomen die controleren of de deelvragen uit de stofomschrijving zijn begrepen en die ingaan op de kern van het hoofdstuk.

Aan het begin van het werkboek worden alle structuurbegrippen en vaardigheden genoemd en aangegeven bij welke vragen ze geoefend worden. Opvallend is dat sommige structuurbegrippen en vaardigheden er nogal bekaaid afkomen. Over het algemeen kan men zeggen dat het oefenen hiermee geen prioriteit heeft in dit katern. Hooguit kan de leerling controleren of hij/zij de diverse onderdelen van de tekst goed heeft bestudeerd. Praktisch alle vragen zijn open vragen,

vaak moeten bronnen met elkaar vergeleken worden. Er zijn geen inlevingsvragen.

In het werkboek worden vele bronnen aangedragen: teksten, kaartjes en plaatjes. Ze moeten samen met bronnen uit het tekstboek gebruikt worden voor het maken van de vragen. Veel van de bronnen in het tekstboek komen daarbij niet meer aan de orde, ze zijn voornamelijk illustratief bedoeld bij de leestekst.

• Tenslotte

Als sterkste punt van dit katern wil ik de prachtige opmaak met de vele kleurenillustraties noemen, die ervoor zorgen dat het tekstboek er bijna als een middeleeuws getijdenboek uitziet. Ook de aanwezigheid van een apart werkboek is een goede zaak.

Nadelig is dat er wel erg veel tekst wordt aangedragen, maar dat ondanks dat er geen duidelijk antwoord te vinden is op de deelvragen van de stofomschrijving, ook niet na het maken van alle opdrachten in het werkboek. Verder is er relatief weinig gelegenheid om het omgaan met structuurbegrippen te oefenen.

J.T.

Nijgh Versluys

Examenkatern Mavo

Europa en de buitenwereld, 1150 - 1350

Door Conny Bastiaans, F.J. Steegh, B. Vergunst, J.M.L. Walhain en H.J.M. van der Geest.

Omvang 64 blz., met illustraties in veel kleurendruk, prijs f21,75. Docentenhandleiding f55,-.

• Uiterlijk

De eerste indruk van dit katern is een heel goede. Het ziet er keurig uit! Een mooi kleurenomslag, leuke illustraties bij de teksten, fijn lettertype. Wel is er vrij veel tekst, er is weinig opengelaten tussen de kolommen. Op iedere pagina gebruikt men twee kolommen tekst. Op iedere drie pagina's tekst is ongeveer 1 pagina opdrachten. Bij die opdrachten zijn steeds ook veel teksten en illustraties afgebeeld.

De verhouding tekst/illustraties is ongeveer 2:1. Er zijn dus vrij veel illustraties te vinden in dit katern. Deze illustraties zijn vaak in full color en staan op de juiste plaatsen. Ze zijn vrij duidelijk,

hoewel sommigen beter groter zouden moeten zijn vanwege de duidelijkheid. Zo is bijvoorbeeld het miniatuur op bladzijde 35 op de boekomslag van F. Woods boek te klein om echt duidelijk te zijn. De kaarten op bladzijde 16 zijn wel op hun plaats, maar in ieder geval de Isidoruskaart is te onduidelijk. Een schematische weergave ernaast zou al veel verduidelijken.

• De inhoud

Een gemis is dat er geen inleiding in welke vorm dan ook is. Men begint direct met de tekst over "Europa toen en nu". Er is dus geen instap, niet op het geheel, maar ook niet per hoofdstuk.

Het taalgebruik lijkt met voor mavo leerlingen wel te volgen. Meestal gebruikt men korte zinnen, hoewel die niet altijd in de taal van deze leerlingen geschreven zijn. Een voorbeeld: "Men legde wel de nadruk op het bestaan van christianitas als eenheid boven de verdeeldheid" (7). Daarom lijkt het me toch noodzakelijk dat de leraar regelmatig enige uitleg geeft bij de teksten.

Er staan in ieder hoofdstuk verschillende illustratieve teksten. Dat zijn vaak achtergrond-verhalen over de stof van dat hoofdstuk. Zo is er bijvoorbeeld in het hoofdstuk over reizen in de Middeleeuwen een tabel toegevoegd die aangeeft hoe snel men per paard of te voet reisde. Bij de tekst over Willem van Rubroek is een tekst toegevoegd over "De Mongolen". Deze teksten zijn leuk om te lezen en wat plaats betreft goed gekozen, dus zeker functioneel. Verwarrend is alleen dat ze wat lastig te

onderscheiden zijn van de leerteksten. Ze zijn wel wat kleiner afgedrukt maar erg veel verschil is er niet. Ik denk dat mijn leerlingen zich regelmatig zouden vergissen bij het lezen.

Bij de inhoud volgen de auteurs de stofomschrijving keurig, men gebruikt iets andere titels voor de hoofdstukken. Die zijn over het algemeen goed gekozen. Bijvoorbeeld in plaats van "Uit welke maatschappelijke lagen waren de Europese reizigers afkomstig en waarom reisden zij naar de buiten-Europese wereld?" de vraag: "Wie reisden en waarom?" Dat laatste is naar mijn mening de taal van de leerlingen!

Hier en daar voorziet men de voorgescreven stof van iets meer informatie, dat kan naar mijn mening verwarrend werken. Bij de tekst over Ibn Batoeta vermeldt men bijvoorbeeld ook de plaatsen, tijden, afstanden, van zijn reizen. Waarschijnlijk zullen veel leerlingen dat uit hun hoofd willen leren. Dat is toch niet de bedoeling? Goed is dat er achterin het boek een chronologisch overzicht, een persoonsregister met korte omschrijving van ieder persoon, een leuke portrettengalerij en een uitgebreide begrippenlijst is opgenomen. Hier hebben leerlingen wat aan!

• De vragen en opdrachten

Er is geen expliciete aandacht voor het zelfstandig werken met dit katern. Dat lijkt mij ook vrij lastig. De tekstgerichte vragen staan achterin het boek als een soort toetje, het lijkt mij voor de leerlingen duidelijker als dat meer bij het betreffende hoofdstuk zou staan. Deze vragen zijn er duidelijk op gericht om de tekst beter te begrijpen, om schema's te krijgen etcetera. Dus wel degelijk goed bruikbaar.

Aan het einde van ieder hoofdstuk volgen een aantal vragen waar de leerlingen meer met de structuurbegrippen kunnen oefenen. Bij deze vragen geeft men in het boek al steeds aan welke vaardigheid er geoefend wordt. Deze oefeningen zijn vrij uitgebreid. Bij deze vaardigheidsvragen is vrijwel altijd een tekst- of illustratieve bron gegeven waarmee de leerlingen moeten werken; en ook kaarten worden gebruikt. Verder probeert men zoveel mogelijk te oefenen met de verschillende vaardigheden, in hoofdstuk IV moeten de leerlingen bijvoorbeeld ook een brief schrijven alsof zij middeleeuwers zijn (inleving). Deze vraag zou, lijkt me, ook in

het CSE voor kunnen komen. Jammer is dat er geen vragen in de typografische opzet van het CSE zijn opgenomen. Dat zou voor de leerlingen veel duidelijkheid scheppen.

• Tenslotte

De sterkste punten van dit katern zijn naar mijn mening de heel aardige illustratieve teksten in de hoofdstukken en natuurlijk de prachtig gekleurde illustraties, het boek ziet er gewoon mooi uit! Zwakkere punten zijn de ietwat onduidelijke, mogelijk verwarrende opzet van leerteksten en illustratieve teksten en de vreemde plaats achterin het boekje voor de tekstgerichte vragen.

Wat de docentenhandleiding betreft: die is prijzig en bied niet zoveel meer dan die bij de andere katernen, maar veel eruit is (gratis) op internet beschikbaar.

D.W.

Meulenhoff Educatief

Europa en de buitenwereld 1150 - 1350

**Auteur: André van Voorst
Leerlingenkatern 70 blz.,
zwart/wit, prijs f20,75.**

Docentenhandleiding f25,75.

• Uiterlijk

De eerste indruk van dit katern is: veel tekst, nogal saai. Op een bladzijde staan twee kolommen compacte tekst met weinig wit.

Die tekst beslaat ongeveer tweederde van het boekje, de illustraties een derde. Een aantal keren komt men in de opdrachten terug op een illustratie, vaak om een beeld te scheppen. Soms zijn ze uitsluitend 'ter versiering' opgenomen. Omdat alles zwart/wit is zijn de reproducties van miniaturen e.d. niet altijd even duidelijk.

• Inhoud

Noch het leerlingenkatern, noch de docentenhandleiding heeft een inleiding of verantwoording. Er wordt zonder meer begonnen met de stof. Wel is er per onderwerp of hoofdstuk een uitgebreide brontekst als instapverhaal.

De tekst is nogal abstract, moeilijk voor vbo/mavo leerlingen. Hulp van de docent is onontbeerlijk. Wel is de indeling helder en in de vragen komt het lastige taalgebruik niet terug.

De auteur heeft eigen titels voor de vijf hoofdstukken, maar volgt de deelvra-

« facit aquilis simile equis uehementer in
festum nam « homines uisus discipul.

« It animal quod dr elephant in quo
non est concupiscentia carnis. Eleph

gen van de stofomschrijving letterlijk. Er zijn verwijzingen naar het heden toegevoegd. Ook zijn er extra illustraties en bronnen buiten de stofomschrijving om.

• Vragen en opdrachten

Er zijn niet al teveel vragen die onmiddellijk teruggrijpen naar de tekst. Er wordt dus weinig geïnventariseerd. Er is veel aandacht voor structuurbegrippen en ze komen dan ook allemaal uitgebreid aan de orde bij de opdrachten. De vraagvormen zijn verschillend, er worden bronnen vergeleken, er wordt gewerkt met kaartjes, maar er wordt niet geoefend met echte inleving door de leerlingen.

De vragen en opdrachten kunnen wel zelfstandig doorgewerkt worden, maar ook hierbij is door de lastige leestekst van het katern en de vele verwijzingen naar het heden hulp van de docent geen overbodige luxe.

• Tenslotte

In de docentenhandleiding staat behalve de antwoorden op de vragen ook een volledige toets met antwoorden. Die extra oefentoets en de grote aandacht voor structuurbegrippen zijn de pluspunten van dit katern. Zwak vind ik de nogal abstracte tekst en de saaie opmaak.

J.T.

Onderwijspers

Mavo geschiedenis Examenbundel voor 1998

Auteurs: R.C. Seriese, W.H. Blok en H.M. Frijters.

Het totaal aantal pagina's is 202. Dat komt doordat in deze bundel beide CSE onderwerpen behandeld worden. Voor het onderwerp waar het nu om gaat: "Europa en de buitenwereld 1150 - 1350" gebruikt men 70 pagina's.

Behalve het andere CSE-onderwerp bevat de bundel nog vijftig bladzijden met examenopgaven uit vroegere examens, compleet met uitwerkingen!

Uitvoering in zwart/wit, prijs f21,80.

Docentenbijlage gratis. Hierin staan de antwoorden op de vragen en de uitwerkingen van de oefenvragen.

• Uiterlijk

De eerste indruk is er een van soberheid, er lijkt veel materiaal te zijn, veel vragen en teksten, maar duidelijk niet zo veel illustraties. Deze uitgave lijkt sterker dan de eerdere die ik wel gebruikte, waaruit nogal snel verschillende pagina's loslieten.

Er zijn ongeveer 40 pagina's tekst met illustraties, dan in totaal ongeveer 10 pagina's tekstvragen (3 1/2 pagina) en vaardigheidsvragen (6 pagina's). Verder staat er aan het eind van het onderdeel Middeleeuwen een chronologisch overzicht en een uitgebreide begrippenlijst van 6 pagina's.

De verhouding tekst/illustraties is ongeveer 2:1. Er lijken minder illustraties in te staan, waarschijnlijk omdat alle illustraties in zwart/wit zijn.

Iedere bladzijde is in één kolom beschreven, tussen de teksten in staan de illustraties. Er is weinig open ruimte. De illustraties zijn staan op de juiste plaatsen. Er staat altijd wel een zinnenet of een paar woorden bij, meestal echter heel kort zodat de illustraties echt niet meer dan plaatjes bij de praatjes zijn. De plaatjes worden ook niet bij de vragen en opdrachten gebruikt. Jammer!

De illustraties zijn, omdat ze meestal als tekening weergegeven zijn, wel redelijk duidelijk. Kopieën van schilderijen (zoals op pagina 47) zijn vrij onduidelijk.

• De inhoud

Als inleiding op de hele bundel staat een stuk waarin men algemene zaken verteld over het CSE. Dat is best een duidelijk stukje voor de leerlingen, maar geeft hen geen verantwoording van de onderwerpskeuze.

Als inleiding op het eerste hoofdstuk is een kort verhaaltje met twee tekstfragmenten van Marco Polo geschreven. Leuk, maar met de volgende tekst: "De Europeanen waren in die tijd erg benieuwd naar de rest van de wereld. Dit brengt ons bij de hoofdvragen van dit onderwerp..." gaat men wel erg kort door de bocht. Verder zijn er nauwelijks inleidende teksten te vinden.

De kopjes van de stofomschrijving zijn geparafraseerd weergegeven. Een voorbeeld: in de stofomschrijving staat de volgende vraag; "Uit welke maatschappelijke lagen waren de Europese reizigers afkomstig en waarom reisden zij naar de buiten-Europese wereld?", daar maakt men in de examenbundel twee vragen van; "Wat voor soort mensen maakte reizen naar de wereld buiten Europa?" en "Waarom maakten die mensen reizen naar de wereld buiten Europa?" Dat is naar mijn mening een goede keuze. Het is voor Mavo-leerlingen duidelijker om geen twee dingen tegelijk in één vraag aan de orde te stellen.

De tekst is goed voor de leerlingen te lezen en lijkt daarom door de leerlingen vrij zelfstandig door te nemen. Aan het eind van ieder hoofdstuk staan direct een aantal vragen (59 in totaal). Deze vragen zijn erop gericht de tekst te begrijpen, Het zijn vrijwel allemaal reproductievragen.

In de tekst gebruikt men regelmatig tekstbronnen als illustratie bij de betreffende tekst. (Bij het stukje van Willem van Rubroek staan twee tekstbronnen). Leuk ter afwisseling en duidelijk aangegeven in cursief gedrukte tekst.

• De vragen en opdrachten

Zoals hierboven al gezegd zijn er 59 tekstgerichte vragen, steeds aan het einde van ieder hoofdstuk een aantal. Op de laatste zes pagina's staan vragen onder de kop "Oefenen met structuurbegrippen". Dat zijn allemaal vragen in de opzet en de typografie van het CSE. Voor de leerlingen dus tijdens het CSE een herkenningspunt. In totaal zijn dit 21 vragen.

Naar mijn mening is er niet echt veel sprake van spreiding van de oefeningen met structuurbegrippen, er staan vooral veel kennisvragen (7), een aantal vragen over bronnen en interpretatie (6) en oorzaak/gevolg (4), verder een aantal invlevingsvragen, zoals de obligate brief (ditmaal alsof de leerling zojuist Constantinopel ingenomen heeft tijdens de Vierde Kruistocht).

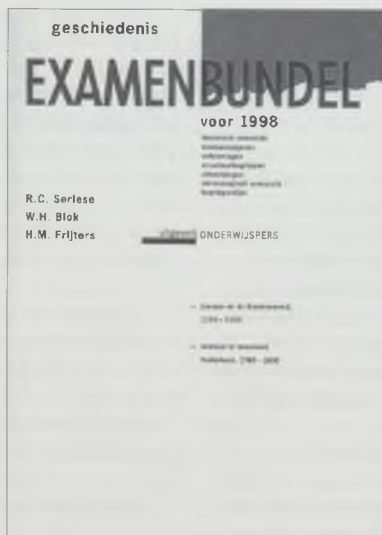
Voor de oefenvragen zijn alleen tekstbronnen gegeven, geen illustraties. De tekstbronnen zijn in de oefenvragen altijd als extra materiaal gegeven, als essentieel werkmateriaal.

Leerlingen lijken zelfstandig werkend niet zo ver te kunnen komen in dit katern. De oefenvragen lijken me lastig zonder klassikale bespreking. Verder zijn er weinig opdrachten die de leerlingen tot meer inzicht laten komen in de tekst, daardoor zal de hulp van de leerkracht onontbeerlijk blijven. De oefenexamens in het tweede deel zijn natuurlijk door de bijgeleverde uitwerkingen wel weer goed zelfstandig door de leerlingen te doen.

• Tenslotte

Sterke punten zijn natuurlijk de lage prijs voor twee examenonderwerpen, verder de duidelijke, overzichtelijke teksten. Een ander groot pluspunt zijn de grote hoeveelheid oefenvragen uit oude CSE's.

Zwakkere punten zijn de wel erg sober aandoende uitvoering en het gegeven dat er weinig oefeningen zijn opgenomen om te controleren of de leerlingen de leertekst begrepen hebben; daarvoor zijn er alleen maar vrij simpele reproductievragen aanwezig. D.W.

ZOJUIST VERSCHENEN

Vanaf de veertiende eeuw, toen het ridderideaal niet langer vanzelfsprekend was, gingen adel en burgerij zich aan een aantal grote en legendarische helden spiegelen. Deze groep 'helden van weleer' bestond uit de drie heidenen Hector, Alexander de Grote en Julius Caesar, de drie joden Jozua, David en Judas Maccabeüs en tenslotte de drie christenen Arthur, Karel de Grote en Godfried van Bouillon.

Deze "Negen Besten" werden een belangrijke traditie in de kunst en de literatuur. Wim van Anrooij schreef er een studie over.

Helden van weleer (Amsterdam University Press, 328 blz., f49,50, ISBN 9053562591.)

De Bourgondiërs van Wim Blockmans en Walter Prevenier is een studie naar de vorming van een autonome staat in de Nederlanden door de hertogen van Bourgondië, vanaf het huwelijk in 1369 van Filips de Stoute met Margareta van Vlaanderen. Het is het verhaal hoe een aantal onafhankelijke graafschappen, heerlijkheden en hertogdommen langzaam werd verenigd in zeventien provincies. Het boek eindigt met de opstand van 1568 waardoor het noorden en het zuiden allebei een eigen weg gingen.

(Meulenhoff/Kritak, f44,90, ISBN 9029055286.)

'Terug naar de schitterende middeleeuwen'; met deze prikkelende slagzin presenteert uitgeverij Contact een bijzonder boek, de nieuwe uitgave van *Herfsttij der middeleeuwen* van Johan Huizinga. Een van de problemen bij het lezen van Huizinga's meesterwerk was altijd het ontbreken van afbeeldingen van alle kunstwerken waarnaar hij verwijst. De mensen moesten zelf maar gaan kijken, vond de auteur. In deze door Anton van der Lem bezorgde editie zijn ruim driehonderd illustraties (waarvan vele in kleur) opgenomen.

(Contact, 416 blz., f69,90, ISBN 9025423442.)

Of het nu een zware storm was, een vallende ster, een zonsverduistering, epidemie of een overstroming - de mid-

deleeuwer rond het jaar 1000 dacht al gauw dat het einde der tijden was aangebroken. Het was de tijd van rampspoed, ook in Rome waar het pausdom tot groot verval was geraakt. Zou de verkiezing van een nieuwe paus in 999 het tij nog kunnen keren?

Lees erover in *Apocalyps toen! Een geschiedenis van het jaar 1000* door Ton van Doorn. (Walburg Pers, 192 blz., f34,50, ISBN 905630001X.)

Niet alleen in het jaar 1000 was er rampspoed. Hoe Europeanen door de eeuwen heen hebben gereageerd op overstromingen, oorlogen, hongersnoden en andere rampen staat beschreven in *Of bidden helpt? Tegenslag en cultuur in Europa, circa 1500-2000*. In tien hoofdstukken onder redactie van Marijke Gijswijt-Hofstra en Florike Egmond worden de opvattingen over de oorzaken van tegenslag in verschillende landen en tijdens verschillende perioden beschreven.

(Amsterdam University Press, 206 blz., f35,00, ISBN 905356215X.)

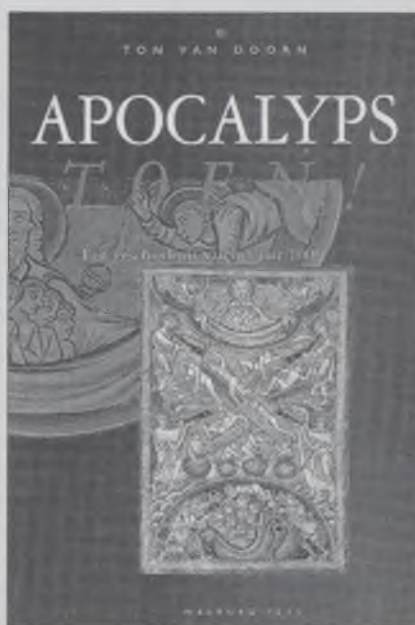
Ongeveer één miljoen mensen hebben in de loop der tijd als soldaat, koopman, klerk, chirurgijn of pakhuis-knecht bij de VOC in Azië gewerkt. De helft van deze mannen kwam uit het buitenland en dan voornamelijk uit Duitsland. NRC-medewerker Roelof van Gelder schreef zijn proefschrift over deze groep mensen aan de hand van vele journalen, memoires, reisverslagen en autobiografieën.

Het Oost-Indisch avontuur (SUN, 335 blz., f39,50, ISBN 9061684927.)

De Duitse inval van 4 augustus 1914 bracht ons buurland België in een onverwachte staat van oorlog. Voor het eerst sinds 1928 is er een overzichtswerk verschenen over België tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Sophie de Schaepdrijver, *De Grootte oorlog* (Atlas, 366 blz., f49,90, ISBN 9025424325.)

Jos Trippenzee

STANDEN

Rudi Künzel, *Beelden en zelfbeelden van Middeleeuwse mensen, Historisch-antropologische studies over groeps culturen in de Nederlanden, 7de - 13de eeuw* (SUN, Nijmegen 1997) 318 blz., prijs f49,50.

Als abt Diederik van het klooster in Stavelot in 1065 terugkomt van een hofdag van het Duitse Rijk, treft hij bij thuiskomst de resten van het eerbiedwaardige lichaam van de stichter van het klooster, de heilige Remaclus, op de vloer van de kloosterkerk aan. Monniken hebben de reliekschrijn met de stoffelijke resten op die oneervolle plaats neergelegd. Ze zijn wanhopig, want hun klooster dreigt het zusterklooster van Malmédy te verliezen. Ze willen de hulp van hun heer Remaclus afdwingen door zijn relieken te vernederen. Later zeulen ze de resten van Sint Remaclus mee naar de hofdag in Aken en tot tweemaal toe naar Malmédy. Alles tevergeefs, Malmédy blijft zelfstandig.

Maar in Luik komt de ommekeer. Als daar in 1071 de hofdag gehouden wordt, komen de abt en de monniken van Stavelot opnieuw met de relieken van Remaclus opdraven; ze willen de koning dwingen terug te komen op zijn besluit. De monniken maken een rondgang langs verschillende Luikse kerken. Talloze wonderen gebeuren. Tenslotte leggen ze de reliekschrijn op de tafel waaraan de koning buiten zit te eten. De schrijn zakt door de tafel en komt op de grond te liggen. Meer wonderen gebeuren. Dienaren van de koning die de schrijn willen optillen, slijten tevergeefs. De schrijn ligt als aan de grond genageld. Een duif stijgt op uit de schrijn en keert er weer in terug. Later verheft de reliekschrijn zich in de lucht. Het volk van Luik is door de gebeurtenissen in rep en roer. Uiteindelijk stemt koning Hendrik IV in met het herstel van Stavelots gezag over Malmédy.

Op fascinerende wijze ontrafelt Künzel de betekenis van de vernedering van de heilige Remaclus in dit verhaal. Het is een reactie op onrecht de kloostergemeenschap aangedaan. Andere middelen om daar iets aan te doen faalden. De vernederingsceremonie moet voor iedereen duidelijk maken dat de natuurlijke orde op haar kop was gezet door het bezit van het klooster aan te tasten. De ceremonie is een dubbele vernedering: de heilige wordt vernederd, maar de kloostergemeenschap vernedert ook zichzelf. Het is daarom een uitdaging aan de omgeving en aan de heilige zelf het onrecht ongedaan te maken.

Künzel maakt duidelijk hoe de geestelijkheid in de kloostergemeenschap zichzelf zag en op welke manieren ze kon reageren wanneer ze in conflict met anderen kwam over bezit of rechten. Ook vertelt hij hoe andere groepen, zoals het volk van Luik en het hof van de koning het conflict beleefden. Het volk was bang voor de wraak van de heilige en daarom agressief. De omgeving van de koning was vervuld van woede over het voor haar beschamende gedrag van de monniken. De agressiviteit van het volk boezemde het hof weer angst in. De kloosterlingen waren met schaamte vervuld over wat er met hun klooster gebeurd was. Ook de aristocratie kende schaamte. Maar hun beleving van schaamte was totaal anders. Schaamte was de aantasting van de eer en dat moest tegen elke prijs vermeden worden. Woede over de aantasting van de eer was voor de aristocratie volstrekt geoorloofd, voor de geestelijkheid een doodzonde. In de kloosterwereld ging schaamte samen met schuldgevoel.

De biecht was het middel waarmee het bezwaarde geweten verlicht kon worden. Biechten is een vernederende praktijk die schaamte oproept. Die zelfvernedering is in de kloostercultuur gecultiveerd; de schaamte die het opriep, werd een vorm van boetedoening.

In de loop van de elfde eeuw drongen deze opvattingen door in de wereld van de aristocratie. De aristocratie raakte ook 'in de diepte' gekerstend.

Een bron uit de elfde eeuw vertelt het volgende verhaal. Een ridder die twee man van een machtig legeraanvoerder gedood heeft, werpt zich voor diens voeten en vraagt hem, liggend in de vorm van een kruis, om vergiffenis. Een ridder die boete doet, was in 1060 nog een nieuwigheid, maar weldra raakte ook de aristocratie doordrongen van de 'schuld- en schaamtecultuur'. Daarmee kon de geestelijkheid zelfbewuster optreden tegen het feodale geweld.

De standen in de Middeleeuwen.

De vroege middeleeuwen hebben niet veel bronnen nagelaten. Künzel is op een bijzonder inventieve wijze met dat schaarse materiaal omgegaan. In zijn historisch-antropologisch onderzoek (vroeger heette dat mentaliteitsgeschiedenis) moest hij vooral gebruik maken van verhalende bronnen, zoals die over heiligen, hun relikwieën en de wonderen die de heiligen na hun dood bewerkstelligden. Het zijn bronnen die door geestelijken zijn geschreven en dus vooral de beelden en zelfbeelden van de geestelijkheid in de vroege middeleeuwen laten zien. Het is verrassend te lezen dat de geestelijkheid toen niet negatief dacht over kooplieden, terwijl theologische werken juist een weinig positief beeld van handelaren gaven. Door de ogen van de geestelijkheid zien we ook de boeren en de aristocratie.

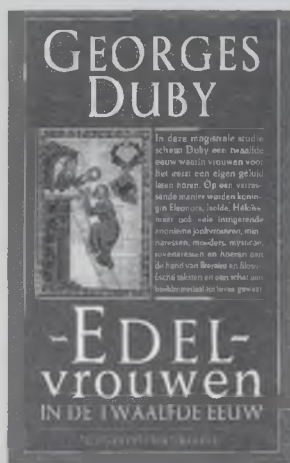
Maar daar laat Künzel het niet bij. Hij gunt ons ook een blik op de voorstellingen van de wereld zoals die door leken gemaakt werden. Hoe kwamen die voorstellingen in de verhalen van de geestelijken? De geestelijkheid was zelf voor een belangrijk deel afkomstig uit de aristocratie en nam daarom aristocratische elementen op in haar verhalen. Daarnaast putten veel verhalende bronnen uit een mondelinge traditie, die uiteraard vooral uit de wereld van de leken afkomstig was. Zo reconstrueert Künzel de groeps culturen van de vroege middeleeuwen.

In vier exemplarische studies onderzoekt Künzel aspecten van de bovengenoemde groeps culturen. Met dat onderzoek naar schaamte en schuldgevoel, vernederingsrituelen, het geloof in de terugkomst van doden op aarde en van de mentaliteit in de vroeg-middeleeuwse steden toont hij overtuigend aan een beeld te kunnen geven van de gevoelens en gedachten van de middeleeuwer.

Hans Pols

VROUWENGESCHIEDENIS

George Duby, *Edelvrouwen in de twaalfde eeuw*
(Bert Bakker, Amsterdam 1997) 415 blz., f49.90.
Vertaald door Théo Buckinx.

Nu de middeleeuwen object van het eindexamen zijn, en er eigenlijk weinig literatuur voorhandig is, komt elke nieuwe uitgave als een geschenk uit de hemel. En deze uitgave is nog wel van George Duby, een van de beroemste mediëvisten van onze tijd. Weliswaar speelt zich dit boek af rond de periode die ook in de stofomschrijving wordt genoemd, maar hebben wij als eenvoudige docenten er iets aan? Kunnen wij onze leerlingen een beter begrip bijbrengen als we dit boek hebben bestudeerd?

Ja en nee. De geschiedenis van de vrouw in de middeleeuwen heeft eigenlijk weinig te maken met het ver-

haal over Europa en de buitenwereld. Maar aan de andere kant is het beeld dat Duby hier weet te scheppen over de raadselachtige 'donkere tijd' zo indringend dat de lezer af en toe zelfs deel gaat uitmaken van dit verre verleden. Dit komt doordat Duby niet altijd even wetenschappelijk te werk gaat. Het lijkt soms alsof hij de dames waarover hij schrijft zelf heeft gekend. Daardoor gaat in ieder geval de feodale maatschappij wel voor ons leven. En op het moment dat rond 1200 de mentaliteit in Europa gaat veranderen, komen we wel op het terrein van het examenonderwerp.

In de 'Renaissance van de twaalfde eeuw' is er een steeds grotere verering voor de klassieke voorbeelden, door de banden met de Oosterse christenheid wordt het Nieuwe Testament anders bekeken. Doordat men in Palestina de dorpen en steden waar Jezus en zijn leerlingen hadden geleefd ging bezoeken, kwam het evangelie dichterbij te staan. Er kwam hierdoor meer aandacht voor het individu en ook voor de liefde als een zaak tussen twee vrije mensen. Hoe de relatie tussen mannen en vrouwen was, hoe er juist in de tijd tussen 1150 en 1350 veranderingen optraden in die verhoudingen, laat zich prachtig lezen in dit laatste boek van Duby en daardoor heeft dit werk zeker zijn waarde voor een docent die zich wil verdiepen in de mentaliteit van de middeleeuwen, waarover hij nu twee jaar moet lesgeven.

Jos Trippensee

OVERZICHT

Bernard Lewis, *Het Midden Oosten. 2000 jaar Culturele en Politieke Geschiedenis*, (Forum, Amsterdam 1996) 422 blz., prijs f.65,00.

Binnen het vakgebied van de Midden Oosten Studies geldt Bernard Lewis als een zeer gerespecteerd historicus en kenner van de islamitische beschaving. De in 1916 in Londen geboren Lewis doceerde meer dan vier decennia lang, voornamelijk aan de School of Oriental and African

NASCHOLING THUIS

C.V.Lafeber, Van de innocent Christus tot de christelijke Innocentius, en Pelgrims, kruisvaarders, handelaars en wereldreizigers in de Middeleeuwen, 1050-1350

(dln. 6 en 7 van de serie 'Nascholing bij U thuis',
uitgave in eigen beheer auteur, Tilburgseweg 173,
5051 AE Goirle, tel. 013-5430340;
fax 013-5355545),
256 en 330 blz., prijs f35,- (deel 6) en f75,-
(deel 7).

Voor het zesde achtereenvolgende jaar komt de gedreven oud-docent en leraren-nascholer dr. C.V.Lafeber met een vervolg van de serie 'Nascholing bij U thuis', speciaal voor docenten die zich in het thema voor het komende CSE willen inlezen. Het betreft dit jaar zelfs twee delen, omdat de auteur al schrijvendeweg ervan overtuigd raakte, dat aan het onderwerp 'Europa en de buitenwereld 1150-1350' geen recht gedaan werd, indien die periode niet werd ingeleid door een uitvoerig exposé over de jaren vanaf 200, en een achtergrondbeschrijving van de jaren 1050-1350. Het geheel werd te dik, dus koos hij voor splitsing in twee banden. Hij ging er immers van uit, dat niet elke docent de bijzonderheden paraat zal hebben over de Donatio Constantini, de beeldenstrijd, de oorsprong van de universele pretenties van de pausen van Rome en wat al niet.

In deel 6 gaat de auteur zeer uitvoerig in op de osmose tussen wereldlijk en kerkelijk gezag, zo karakteristiek voor de Middeleeuwen. Centraal staat de verwerving van de kerkelijke staat op grond van de vervalste Donatio Constantini. Ook het Oosters Schisma (1054) en de Gregoriaanse kerkhervorming van de elfde-twaalfde eeuw wordt uitvoerig uit de doeken gedaan. Voor een goed begrip van de kruistochten is die achtergrondkennis onmisbaar.

Lafeber leeft zich als vanouds uit in sterk persoonlijk gekleurde persoonsbeschrijvingen. Zo is koning Filips II Augustus een '*schobbejak, een ongeletterde barbaar, een sluwe rekenaar en een immoreel mens*'. Zijn levendige, anekdotische beschrijvingen zijn soms wel wat te sterk gericht op effectbejag. Dit geldt bijvoorbeeld voor de onsmakelijke, bloederige details van het werk dat middeleeuwse chirurgen moesten verrichten. In de les kun je daarmee wel succes hebben, maar wat hebben je leerlingen eraan? Ik zal ze hier maar niet citeren. Ook in deel 7 zit Lafeber lekker op zijn praatstoel bij onderwerpen als kaartkennis, handelaars en reizigers in de Middeleeuwen, en vooral de kruistochten. Elke kruistocht krijgt een apart hoofdstukje.

Wie zich nog illusies mocht maken over eventuele nobele motieven van de kruisridders, kan in dit deel zijn ogen openen voor de gruwelijke slachtpartijen die plaatsvonden in naam van het geloof. Lafeber hanteert hierbij soms juist een onderkoelde, cynische toon, om het contrast tussen de christelijke boodschap en de barbaarse praktijk te accentueren. Dit geldt ook voor de leerstellingen van Bernardus van Clairvaux. Voor de orde der Tempeliers poneerde Bernardus de regel dat wie om Christus' wil iemand de dood aandoet, vrij van zonde is en zelfs lofwaardig is in de ogen van de Heer.

Lafeber zegt dan; 'Ik denk niet dat de man bij het schrijven van de regel of van zijn andere wervende teksten het evangelie opengeslagen op zijn bureau had liggen'.

Maar overdrijft Lafeber niet, als hij stelt, dat er geen enkel verschil bestaat tussen de middeleeuwse kruislegers en de

katholieke kerk die in de Tweede Wereldoorlog Hitler in zijn Ostfeldzüge toejuichte? Zo'n vergelijking zou ik niet zonder restricties voor mijn rekening durven nemen, al riep menig bisschop in het Derde Rijk inderdaad op tot niets minder dan een kruistocht tegen het bolsjewisme..

De formule die Lafeber hanteert mag inmiddels wel vertrouwd heten, anders moet men er de recensies in oude Kleio's nog maar eens op nalezen. Ook dit keer barsten zijn - uiterlijk zo onooglijke, want in eigen beheer uitgegeven - boeken van de inhoudelijke informatie. Wie alle details over het wedervaren van de verschillende categorieën middeleeuwse reizigers wil weten (pelgrims, handelaars, kruisvaarders) en wat zij op hun weg vonden (tollen, herbergen, honderden gevaren) komt aan zijn trekken. Net als degene die het fijne wil weten van het middeleeuwse wereldbeeld met alle misvattingen (Pape Jan) en voorstellingen over *terrae incognitae* die heersten.

Het is haast niet te bevatten waar Lafeber, inmiddels de 70 gepasseerd, de motivatie en de energie vandaan haalt om zich elk jaar weer in het vigerende CSE-onderwerp te verdiepen, er een berg literatuur op na te slaan, vervolgens zonder gebruik te maken van een tekstverwerker zijn proza te concipiëren, en dan liefst nog tijdens de zomervakanties zijn klanten te bedienen met de zoveelste lijvige uitgave.

Maar zeer beslist speelt het leraarsbloed en zijn ouderwetse weerzin tegen Haagse en Zoetermeerse 'menswetenschappers' een rol; mensen die volgens hem niet willen begrijpen, dat geschiedenis een vak is van schone verhalen in plaats van onverteerbare structuurbegrippen.

'Een historicus in de ware en mooiste zin van het woord is degene, die met scheppend-verhalende kracht het verleden oproept, even echt als ons eigen, moderne leven is'.

Nog sterker dan de afgelopen jaren voorzien dit jaar Lafebers boeken in de behoeftes van de docent die met het CSE-bijltje moet hakken. VGN-Readers of boeken zoals die van uitgeverij SUN, die onder redactie van Joop Toebes tot tweemaal toe een zeer handzame uitgave verzorgde (over Amerika 1787-1914 en over Nederland 1780-1830), zijn er op het moment nog niet. Pas in maart 1998 zal bij Prometheus een bundel met fragmenten uit reisverslagen en artikelen over het onderwerp verschijnen samengesteld door prof.dr. Dick de Boer, de auctor intellectualis van dit examen Thema. Bovendien schittert de NOT voor het eerst sinds docentenheugenis door afwezigheid.

Ik heb het sterke vermoeden, dat het gemis van deze twee vertrouwde ingrediënten te maken heeft met de aard van het onderwerp. Ik informeerde in de wandelgangen van de nascholingsdag in Leiden (20 sept. j.l.) bij De Boer, of de stofomschrijvingscommissie misschien ook nog had overwogen een wat breder, en dus wat minder gespecialiseerd, middeleeuws thema aan te dragen voor onze arme eindexamenkandidaten. Die zijn van huis uit namelijk niet bepaald 'gepakt en gemazeld' in de denk- en leefwereld van de middeleeuwse mens. Op zijn best hebben ze, toen ze twaalf waren, *Kruistocht in spijkerbroek* gelezen. Dus, zo luidde mijn vraag: 'Als we dan toch eindelijk eens een keertje een CE-onderwerp uit de Middeleeuwen hebben, waarom mogen we dan niet eens lekker uitpakken over thema's die a) voorzien in de behoefte aan brede algemene ontwikkeling en b) beantwoor-

den aan bestaande interesses bij leerlingen; zoals de tijd van Karel de Grote, de Vikingen, de invloed van het christelijke geloof, de bouw van romaanse en gotische kathedralen, de islam-kunst in Spanje, het ontstaan en de groei van de middeleeuwse stad, de ketterbestrijding, de Zwarte Dood en wat al niet.

Nee, wimpelde professor de Boer mijn vraag af, die onderwerpen zijn al overbekend. Bovendien kon je dan geen strakke vraagstelling formuleren. En over de kruistochten zijn eigenlijk al te veel boeken geschreven. Daarom was ook opzettelijk (!!) niet voor het jaar 1096 gekozen als beginjaar van het CE-thema. *'We wilden de kruistochten niet een al te zwaar accent geven'*. Hem ging het juist om het culturele interactie-proces tussen oost en west. De factor 'historische interesse' werd blijkbaar niet meegewogen.

Ik zal de laatste zijn om te ontkennen, dat het thans gekozen thema vele zeer boeiende en belangwekkende aspecten kent. Daarvoor hoeft je de diverse examenkaternen maar door te bladeren. Ook Lafeber voorziet ons weer van talloze nuttige feiten en fraaie anekdotes om de lessen mee op te fleuren. Maar wat ik jammer vind is het volgende. Wetenschappers die zitting nemen in de stofomschrijvingscommissies blijken vaak geen rekening te houden met de bestaande sluimerende interesses bij leerlingen zelf, en weinig besef te hebben van het gebrekkige kennisniveau bij veel van onze leerlingen. Lieten ze die factoren namelijk wel meewegen, dan zouden ze eerder onderwerpen in de breedte dan in de diepte presenteren. Je moet beginnen aan de basis!

Van mij mogen de Middeleeuwen integraal aan bod komen, bij wijze van spreken van 500 tot 1500. Het is bijvoorbeeld zeer waardevol wanneer de leerlingen - dankzij onze geschiedenislessen - bewondering opbrengen voor de bouwkundige prestatie van de architecten van een gotische kathedraal, plus enig begrip voor de religieuze bezieling, de prestige-overwegingen van het middeleeuwse stadsbestuur, en andere factoren die de bouw van die prachtige monumenten mogelijk maakten. Hetzelfde geldt voor het werk van kloosterlingen, voor de edelen en kasteelheren, voor de gilden en de handel.

De lessen daaraan gewijd kunnen tot zeer legitieme vormen van bestaansverheldering leiden, maatschappelijk relevant en van cultureel vormende waarde voor jonge mensen. Ik hoop dat ik voldoende leestijd overhoud voor dit soort aspecten.

Jan van Oudheusden

Studies te Londen en aan Princeton University. Daarnaast publiceerde hij een indrukwekkende reeks boeken en artikelen, waarvan verscheidene werken vertaald werden in o.a. het Arabisch, Turks, Perzisch en Frans. Opvallend aan zijn oeuvre zijn de diversiteit in onderwerp en genre.

Eens te meer bewijst Lewis dat een wetenschappelijke bestudering van de geschiedenis van het Midden Oosten eigenlijk niet goed mogelijk is zonder beheersing van één van de talen van deze regio. Hij beheerst er op zijn minst drie: Arabisch, Ottomaans Turks en Modern Turks! De gedetailleerde schat aan etnografische en cultuurhistorische kennis die hij hierdoor opbouwde, maakt hem naast historicus vooral tot een "beschavingsdeskundige".

Al deze kennis vond zijn weerslag in zijn meest recente werk *Het Midden Oosten. 2000 jaar Culturele en Politieke Geschiedenis*. Dit breed opgezette en zeer toegankelijke boek is een van de weinige in het Nederlands verschenen standaardwerken die de geschiedenis van het Midden Oosten niet primair vanuit de islam beschrijven, maar meer vanuit de politieke en maatschappelijke ontwikkelingen die zich in de afgelopen 2000 jaar voordeden in deze regio. Lewis beschrijft zijn benaderingswijze zelf als: "het leggen van een schakel tussen het Midden Oosten zoals we dat tegenwoordig kennen, en de oude beschavingen van de regio die we kennen uit oude teksten en monumenten" (p. 11).

Hij begint zijn relaas dan ook met een overzicht van de relevante ontwikkelingen in het gebied voorafgaande aan het ontstaan van de islam. In de daaropvolgende vijf hoofdstukken biedt hij de lezer een chronologisch overzicht van de politieke ontwikkelingen in het gebied vanaf de komst van de profeet Mohammed tot en met de bloeiperiode van het Ottomaanse Rijk. Hij beschrijft de machtswisselingen en verschuivingen in machtscentra die zich voordeden en besteedt vooral aandacht aan de bestuurlijke en culturele veranderingen die ermee gepaard gingen. Ondanks de beknoptheid van dit "politieke verhaal" vindt Lewis toch nog regelmatig de ruimte voor enige historiografische nuancering, zoals over de vraag of de verwoestende invloed van de Mongoolse invasie in de dertiende eeuw nu werkelijk zo groot was als lange tijd aangenomen werd.

Na de beschrijving van het politieke raamwerk volgt deel IV getiteld "Dwarsdoorsneden". Hierin weet Lewis een zeer levendig beeld te schetsen van de midden-oosterse samenleving in het verleden. Achtereenvolgens worden staat, economie, elite, gewone volk, godsdienst en wet en cultuur beschreven. Dit is zonder twijfel het meest boeiende gedeelte van het boek, omdat de auteur hierin zijn schat aan kennis over de islamitische beschaving kwijt kan. Het verhaal is rijk aan tot de verbeelding sprekende details en ook illustreert hij het regelmatig met bronnencitaten. Opvallend is ook zijn aandacht voor de verschillen tussen de Iraanse en de Arabische cultuur. Wat jammer is aan de "Dwarsdoorsneden", is dat door het ontbreken van een chronologische kader bij de lezer het beeld kan ontstaan dat er in al die eeuwen nauwelijks veranderingen plaats hebben gevonden binnen de islamitische samenleving. Juist met het oogpunt op een evenwichtige beeldvorming van de islamitische cultuur is op dit punt nuancering naar tijd en plaats van belang.

Het laatste gedeelte van het boek is gewijd aan de moderne tijd: de aftakeling van het Ottomaanse Rijk, de toenemende westerse economische en militaire penetratie van de regio en de politieke en maatschappelijke ontwikkelingen die er het gevolg van waren.

Tot slot laat de auteur de vele oorlogen die het gebied na de Tweede Wereldoorlog geteisterd hebben kort de revue passer.

Hoewel het boek door zijn opzet minder geschikt is als naslagwerk, is het een absolute aanrader voor iedereen die zich eens wil verdiepen in de geschiedenis van het islamitisch cultuurgebied. Lewis laat alle relevante ontwikkelingen aan bod komen, weet de juiste accenten te leggen en nuanceren aan te brengen. Door zijn gedegen kennis van zaken en respectvolle benadering lijkt het bijna alsof hij de samenleving van het Midden Oosten van binnenuit beschrijft, zonder ooit dweperig te worden. Lewis maakt met zijn vlotte schrijfstijl de geschiedenis van een cultuur die veel mensen nog steeds angst inboezemt toegankelijk voor een zeer breed publiek.

Inge Dekker

REIZEN IN DE MIDDELEEUWEN

Themanummer van *Leidschrift*, jaargang 12, nummer 3, 1996.

(Te bestellen door f12,- over te maken op giro-rekening 5186372 van Stichting Leidschrift te Leiden onder vermelding van jaargang en nummer.)

In dit themanummer van *Leidschrift* zijn artikelen opgenomen, waarin individuele reizigers centraal staan uit de periode 1150 - 1360. Het nummer is tot stand gekomen naar aanleiding van het doctoraal werkcollege 'Reizen in de Middeleeuwen', dat in het studiejaar 1995/1996 in Leiden gegeven werd door dr. Peter Hoppenbrouwers. Het heeft dus niet rechtstreeks te maken met het eindexamenonderwerp. Het kader is ruimer, de reizigers deels anderen dan genoemd in de stofomschrijving. Maar het is een goede bundel om de eigen kennis over reizen in de Middeleeuwen wat te verbreden.

In het eerste artikel gaat Peter Hoppenbrouwers in het algemeen in op het reizen. Dat was een moeizame en vaak wat enge bezigheid. Verder zijn er bijdragen opgenomen over onder andere Gerald van Wales en zijn *Topographia Hibernica* over Ierland, al-Idrisi en zijn *Kitab Ruyyar* (met name de stukken over Afrika en Spanje), Ibn Battuta in Afrika, Jordanus Catalani in India en Willem van Rubroek in Mongolië.

Tineke Bogaerts

VERTAALDE BRON

***Het reisverhaal van Willem van Rubroek (1253 - 1255)* is vertaald uitgegeven door de heemkundige kring van Tielt (België), prijs f28,- in België excl. verzending.**

Er is in Nederland moeilijk aan te komen en bij rechtstreeks bestellen betaalt u extra vanwege de hoge kosten van het internationaal betalingsverkeer. De redactie van KLEIO heeft daarom een stapeltje liggen.

U kunt het boek bestellen door f32,- over te maken op postgiro 1354516 t.n.v. C. Bogaerts-Stoopman te IJsselstein.

Spiegel

historiael

het maandblad voor geschiedenis en archeologie

fantastisch
aanbod
voor nieuwe
abonnees

Een abonnement op *Spiegel Historiael* is nu nóg interessanter. U ontvangt niet alleen twaalf nummers met een keur aan historische onderwerpen én de nieuwste achtergronden van de actuele geschiedenis in de bus, maar... daarnaast krijgt u ook het unieke fotoboek *'Dit kritisch weerzien'* geheel gratis (winkelwaarde f 49,50). Dit fotoboek geeft u een bijzonder beeld van de geschiedenis aan de hand van de beste foto's van veertig jaar Stichting World Press Photo.

Dus aarzel niet langer en neem nu een abonnement!
U kunt natuurlijk ook iemand anders verrassen.

Voor meer informatie:

Redactie *Spiegel Historiael*, Linnaeusparkweg 156, 1098 Amsterdam, telefoon (020) 665 27 59, fax (020) 665 78 31, E-mail: s.h@inter.nl.net

Docenten opgelet:

Het dubbeldikke januari/februari-nummer van *Spiegel Historiael* is geheel gewijd aan het eindexamenonderwerp:
EUROPA EN DE BUITENWERELD.

Onderwerpen:

- Kruistochten anders bekeken
- Knooppunt Byzantium
- Een Franse ridder in het Oosten
- Pape Jan
- Christendom en islam in elkaars ogen
- Het Mongoolse rijk
- Catalaanse wereldatlas enzovoorts.

Gastredactie: Prof. D.E.H. de Boer.

Het nummer verschijnt begin januari 1998.

Groepskorting is mogelijk!

Ik begin 1998 goed en neem een jaarabonnement op **Spiegel Historiael**.
Als welkomstgeschenk ontvang ik het unieke fotoboek *'Dit kritisch weerzien'*.

- ☐ Jaarabonnement voor f 97,50
- ☐ Studenten/CJP-abonnement voor f 69,50 (kopie van inschrijfbewijs of kaart bijsluiten)

Bedrijf/organisatie:

Naam: _____ Voorletters: _____ m/v

Adres: _____

Postcode: _____ Plaats: _____

Telefoon: _____ Fax: _____

Handtekening: _____ 2-3559-7-28

Spiegel Historiael verschijnt negen keer per jaar. Drie keer per jaar verschijnt er een dubbelnummer.

*Stuur deze bon in een open enveloppe zonder postzegel naar: Spiegel Historiael, Antwoordnummer 10734, 2501 WB Den Haag.
Deze bon is geldig tot en met 31 januari 1998.*

Kleiookrant

ing bepij...
ca-onderwij...
itatie door veelheid aan opleidingen
ronduit 'ongewenst' dat universi-
taire instellingen zich telkens la-
ten verleiden tot het creëren van
telema-
al behaalt uiteindelijk
een redelijk perce-
de eindstreep. Bij
dingen is meer

Nieuws van het

VGN

bestuur

We leven op dit moment in een roerige tijd als het gaat om het geschiedenisonderwijs. De beslissing over de leerwegen moet als u dit leest genomen zijn; op 15 december vond de plenaire behandeling plaats. De brede commissie is haar werkzaamheden gestart. De stofomschrijvingscommissie, eigenlijk twee, voor Vbo-Mavo en Havo-Vwo zijn hard aan het werk. Het bestuur heeft op 7 november een verenigingsraad in Utrecht gehouden. De meeste commissies gaven acte de présence, dachten mee en discussieerden over een aantal stellingen. Met name kwam het onderwijs in de staatsinrichting aan bod.

• VMBO

Het standpunt van de VGN is al uiteengezet in het vorige nummer van Kleio, waarnaar ik graag verwijs. We proberen ons standpunt over te brengen bij de leden van de Tweede Kamer die daarover straks (het is 1 december als ik dit schrijf) een besluit gaan nemen. Wij gaan uit van geschiedenisonderwijs voor alle leerlingen in het VO dus ook voor de Vbo/Mavo en straks het VMBO. We merken daarbij dat ook historici uit de wetenschappelijke wereld onze visie delen. Een noodkreet van onze kant werd geplaatst in het *HG-nieuws*, de nieuwsbrief van het KNHG. Jan van der Dussen verwoordde zijn standpunt in een artikel in *Ex*

Tempore 16 (1997), 75-88, onder de titel 'Vaardigheden, feiten en overzicht'.

Ook werd op 14 november tijdens de congresdag van de KNAW mede aandacht gevestigd op de problemen die kunnen ontstaan door de nieuwe plannen voor de leerwegen in het VMBO.

• De stofomschrijvingscommissie

De stofomschrijvingscommissie voor het CSE Geschiedenis en staatsinrichting voor de jaren 1999-2000 en 2000-2001 over 'Duitsland en Europa 1945-2000' werd geïnstalleerd op 28 oktober en is inmiddels met haar werkzaamheden gestart. Het is jammer dat het ministerie niet heeft toegestemd met twee aparte commissies, Vbo-Mavo enerzijds en Havo-Vwo anderzijds. Niettemin zal de commissie zorgdragen voor twee aparte stofomschrijvingen.

Steun bij het productieproces van de stofomschrijvingen wordt verleend door het Duitsland Instituut van de Universiteit van Amsterdam.

• De Verenigingsraad

Op vrijdag 7 november vond de VGN-Verenigingsraad plaats, met het doel contact te houden met de commissies over actuele en dringende zaken. In discussiegroepen werd onder andere van gedachte gewisseld over: de brede commissie, de ontwikkelingen rond het VMBO, de positie van het staatsinrichtingsonderwijs binnen ons vak, het lustrum van de VGN in november 1998, Youth en History en ontwikkelingen op het terrein van ICT. Behalve VGN-commissies waren Kleio en de Wieg vertegenwoordigd.

'De brede commissie'

Er werd opgemerkt dat een echte lijn in het curriculum van ons vak vanaf de basisschool tot en met de tweede fase niet echt te vinden is. In het basisonderwijs is er niet één programma, iedere school maakt zelf een invulling. De kerndoelen van de basisvorming zijn teveel, zeker voor Vbo-Mavo als deze wordt afgesloten na het tweede leerjaar. Er is een te sterke nadruk op onderwerpen uit de 19e en 20ste eeuw. De tweede fase lijkt een aardige lijn te bieden, maar is het niet erg veel? En wat gebeurt er in het, nog te ontwikkelen, combinatievak ml/gs en si?

Veel werd gepraat over de relatie chronologie, feiten en vaardigheden. Velen gevoelen de behoefte aan een chronologisch-thematische aanpak met vaardigheden. Kennis kan voor veel leerlingen een houvast zijn, zeker op het Vbo-Mavo.

'Staatsinrichting'

Er moet beleid ontwikkelt gaan worden met betrekking tot de didactiek van dit onderdeel van ons vak, zowel voor de basisvorming als daarna. Tevens kan gekeken worden naar raakvlakken met vakken als ak en ml. De aanzet voor een Staatsinrichting-werkgroep werd gegeven.

Gaarne vragen wij om reacties uit het veld; dus als u wilt meedenken over de didactiek van de staatsinrichting, geef dat aan ons door!

'Conclusie'

De verenigingsraad werd als positief ervaren. Bestuur en commissies zouden regelmatig moeten overwegen hoe commissies verder willen en of

kunnen. Het voornemen tot verdere contacten en uitwerking wordt door het bestuur in haar beleidsplan opgenomen.

Met spanning wachten we de komende tijd af, wat er ook gaat gebeuren ons vak is boeiend, voor de laagste klassen maar ook in het volwassenonderwijs. En daarbij hebben we ook een verantwoordelijkheid voor de toekomstige ouder, kiezer en burger.

Herry Groothuis

De bloed-tapper van Zutphen

We zouden het haast vergeten, maar naast het middeleeuwse onderwerp krijgen de leerlingen ook het Patriotten onderwerp te bestuderen. Als u de examenbundel wilt aanvullen met een digitaal uitstapje, dan kunt u goed terecht bij de internet tentoonstelling van het gemeentearchief in Zwolle. Op het internet-adres:

<http://www.obd.nl/1780.htm>

vindt u 'Van revolutie tot rusthuis: Kampen, Zutphen en Zwolle tussen 1780 en 1830'. Er worden verschillende periodes belicht om aan te geven welke effecten ze hadden op genoemde steden: 'Revolutie en reactie 1780-1795', 'De Bataafs-Franse tijd 1795-1813' en 'Restauratie 1813-1830'. Ruim dertig afbeeldingen van archiefmateriaal, waaronder

kaarten, prenten, tekeningen en foto's illustreren patriotse activiteiten van o.a. Joan Derk van der Capellen tot den Pol, de totstandkoming van de eenheidsstaat tijdens de Bataafse Republiek en het herstel van de monarchie met de Oranjes na 1813.

De tentoonstelling is op verschillende manieren te gebruiken en te bekijken. Er is een hoofdingeling naar steden, naar periodes en naar onderwerpen. In totaal kan men negen verschillende digitale wandelingen maken. Een wandeling voert steeds langs drie niveaus.

De startpagina is het eerste niveau. Als u een onderwerp, stad of periode hebt gekozen, krijgt u een overzicht van de afbeeldingen en teksten op niveau twee. Als u vervolgens klikt op een van de afbeeldingen of bijschriften komt u in niveau drie met een meer uitgebreide tekst en een full-screen afbeelding. Als leuk extraatje is tevens een kijk-opdracht voor scholieren toegevoegd.

Examenvoorbereidings-toets

VBO/MAVO
'Europa en de buitenwereld 1150-1350'

In aanvulling op de examenvoorbereidingstoets voor Vbo en Mavo 1997 verschijnt in januari een toets alleen voor het nieuwe eindexamen-onderwerp. Met deze beide toetsen kunt u de leerlingen goed voorbereiden op het CSE geschiedenis

en staatsinrichting Mavo C/D. Bij de vragen van de toetsen zijn dezelfde uitgangspunten gehanteerd als bij de examen-vragen. De toetsvragen zijn toegespitst op de vereiste structuurbegrippen en vaardigheden en gebaseerd op de stofomschrijving. Het afnemen van deze voorbereidingstoets neemt één uur in beslag.

Bestellen: Cito, afdeling Verkoop, tel. 026 - 352 1590, fax 026 - 352 1135.
Examenvoorbereidingstoets gs/si 'Europa en de buitenwereld', vbo/mavo 1998, bestelnummer 56834, prijs f66,-.
Examenvoorbereidingstoets gs/si o.a. 'het ontstaan van het moderne Nederland', vbo/mavo 1997, bestelnummer 56639, prijs f66,-.

Verloren Verleden

Kwartetspel rond gedenkwaardige momenten en figuren uit de Vaderlandse Geschiedenis

Vooruitlopend op het verschijnen van een nieuwe reeks, waarin telkens één spraakmakende gebeurtenis of persoon uit het vaderlands verleden centraal zal staan, verscheen onlangs bij Uitgeverij Verloren in Hilversum het *Kwartetspel Vaderlandse Geschiedenis*.

De plaatjes op de kaarten zijn afkomstig uit de collectie van Atlas van Stolk in Rotterdam. Roemruchte vrouwen, uitvindingen, gouverneurs-generaal, oproer en verzet, martelaren, interessante moorden, zeehelden, ontdekkingsreizigers en Oranje-huwelijken zijn enkele thema's van de kwartetten. Het concept en de toelichtingen op de kaartjes zijn van Els Kloek, die de eindredactie heeft van de nieuwe reeks.

In de rubriek recensies leest u te zijner tijd wel iets over de boeken, dit kwartetspel lijkt me typisch een goed kado voor een geschiedenisliefhebber. De prijs is ca. f10,- excl. verzendkosten.

Het land van de voldongen feiten

Op zondag 28 december, ca. 22.10 uur start VPRO-Televisie op Nederland 3 een serie van acht uitzendingen, *Verhalen uit het land van de voldongen feiten*, waarin telkens een veelbetekend, maar betrekkelijk onderbelicht onderwerp uit het vaderlandse verleden wordt belicht op basis van historische bronnen.

De eerste aflevering is gewijd aan 'De zaak van sergeant Meijer'. In de meidagen van 1940 was Meijer (22) commandant van een stuk pantserafweergeschut aan de Grebbelinie. Op een moment van totale chaos besloot hij om terug te trekken. Hij werd gearresteerd en wegens desertie door een krijgsraad veroordeeld tot de doodstraf. Onmiddellijk daarop is hij gefusilleerd.

Een dag later wordt de bevelvoerende generaal die inmiddels volledig de kluts kwijt is, ontheven van zijn functie wegens totale ongeschiktheid. Maar het kwaad is dan al geschied. Rehabilitatie heeft onderofficier Meijer echter nooit gekregen.

U moet voor deze uitzending zorgen voor een videoband van 90 minuten.

RVU/Educatieve Omroep

Sporen in het Verleden

In het radioprogramma 'Sporen in het Verleden' worden in januari de volgende onderwerpen belicht:

- op 1 - 1 Sporthelden en Oranjegevoel;
  - op 8 - 1 De Amsterdamse wethouder Wibaut, zijn bouwprogramma en zijn plaats in de sociaal-democratie in Nederland;
  - op 15 - 1 Ervaringen van Nederlandse jongens aan het oostfront tijdens WO II en Napoleon;
  - op 22 - 1 De bootreis naar Nederlands Indië;
  - op 29 - 1 'Ons bos' en de verschillende betekenissen daarvan in de geschiedenis.
- De uitzendtijd is van 15.00 - 15.45 uur op radio 5

55

Studiemiddag geschiedenis- onderwijs in Europa

Het Europees Platform voor het Nederlandse Onderwijs (Stas) organiseert in samenwerking met Euroclio en de VGN een studiemiddag op donderdag 29 januari 1998 over de ontwikkelingen in het geschiedenisonderwijs in Duitsland, België en Denemarken.

Experts uit de betrokken landen zullen het een en ander toelichten. Daarnaast wordt aandacht besteed aan het geschiedenisonderwijs in de Europese context en zullen de werkzaamheden van Euroclio worden belicht.

Plaats: Anna van Rijn College, Nieuwegein.
Kosten: f50,- voor VGN-leden, inclusief documentatie.
Aanmelding: voor het aanvragen van aanmeldingsformulieren kunt u terecht bij het Europees Platform, Nassauplein 8, 1815 GM Alkmaar (t.a.v. R. Boudewijn).

Raad van Europa

Nascholingscursus

Van 23 - 25 maart 1998 wordt een nascholingscursus gegeven over Medienpakket Rassismus

in Hertenstein bij Weggis (Duitsland). De voertaal is Duits. De cursus is bestemd voor leraren geschiedenis, Duits en maatschappijleer. De Raad van Europa stelt een aantal beurzen ter beschikking.

Belangstellenden kunnen voor informatie, programmegegevens en inschrijfformulieren contact opnemen met mw. S. Hoogetboom, Europees Platform, Nassauplein 8, 1815 GM Alkmaar.

Erfgoed Actueel

Symposium

Op donderdagmiddag 22 januari 1998 organiseert het bureau voor erfgoed en educatie, Erfgoed Actueel, een symposium over de vraag wat cultureel erfgoed jongeren in het kader van het onderwijs te bieden heeft. Op basis van interviews met jongeren en een discussie met verschillende deskundigen zal er naar antwoorden worden gezocht.

Plaats: De Rode Hoed, Amsterdam.

Voor een uitnodiging: Erfgoed Actueel, tel. 020 - 427 0880.

VGN DIDACTIEKCONFERENTIE 1998

vrijdag 30 en zaterdag 31 januari 1998
Conferentiecentrum Huize Bergen
Vught

een inspirerende en actieve conferentie met presentaties, workshops en lezingen over de rol en de mogelijkheden van de verbeelding van het verleden bij leerlingen

voor leraren geschiedenis in alle sectoren van het onderwijs

VGN
VERENIGING VAN DOCENTEN IN
GESCHIEDENIS EN STAATSRICHTING
IN NEDERLAND

Een uitgebreide aankondiging stond al in het oktober/november-nummer van KLEIO, pagina 44.

U kunt zich nog opgeven bij de secretaris van de Didactiek- en Activiteitencommissie van de VGN,

Hans Kummerer, Ockenburgpark 46, 5709 ML Helmond.
Tel. 0492 - 516 810, Fax 0492 - 516 805.

U kunt ook bij hem terecht voor verdere informatie.

Atlantische Onderwijs Commissie

Op vrijdag 6 februari vindt de jaarlijkse Onderwijsconferentie plaats voor leraren aardrijkskunde, geschiedenis, maatschappijleer en economie. Omdat het in 1998 350 jaar geleden is dat de Vrede van Munster werd getekend, is het thema

De Vrede van Munster Veranderende grenzen in Europa

Programma

09.30 u. Ontvangst met koffie
10.00 u. Opening door de
voorzitter van de Atlantische
Onderwijs Commissie, F. de
Graaff (rector VCL, Den Haag)

Thema I - De Vrede van Munster in historisch perspectief

10.10 u. 'De totstandkoming
van de Vrede van Munster en
de historische discussie hier-
over' door prof.dr. S. Groen-
veld (RUL)
10.35 u. 'De vredesconferen-
ties in Europa sedert
Westfalen' door prof.dr. W.H.
Roobol (UvA)
11.00 u. 'Nederland: de natie-
staat in historisch perspectief'
door dr. K. Koch (RUL)
Hierna vragen en discussie en
vervolgens de lunch.

Thema II - De Vrede van Munster in hedendaags perspectief

13.00 u. 'Limburg: verande-
rende grenzen in nationaal
perspectief', lezing door
prof.dr. J. Th. Leerssen (UvA)
13.30 u. 'Voormalig
Joegoslavië: veranderende
grenzen in Europees perspec-
tief' door mr. M. Wijnaendts,
voormalig ambassadeur in
Parijs
14.00 u. Vragen en discussie
Hierna aanbieding van het
SLO-onderwijsmateriaal over
de Vrede van Munster en
afsluiting van de dag.
Het college van B&W van
Utrecht biedt aansluitend een
receptie aan.

Plaats: Kleine Zaal,
Muziekcentrum Vredenburg,
Utrecht.
Kosten: f35,- (inclusief koffie
en lunch). Na afloop van de
conferentie wordt een nascho-
lingsverklaring verstrekt.

Voor meer informatie en
opgave:
Atlantische Commissie, Laan
van Meerdervoort 96, 2517 AR
Den Haag. Tel. 070 - 363 9495,
Fax 070 - 364 6309.

Amsterdam van 1850 tot 2000

Veertien lezingen, zes excursies

Voor mensen die Amsterdam
beter willen leren kennen
organiseert de vakgroep
Nieuwe en Theoretische
Geschiedenis van de UvA van
januari t/m maart 1998 een
serie lezingen en excursies
Amsterdammers en hun stad.
Specialisten van verschillende
disciplines zullen ingaan op
de bouw-, woon- en leefge-
schiedenis van de stad. Een
bundel artikelen begeleidt de
serie.

Aan de orde komen o.a. de
uitbreiding buiten de oude
stadsmuren, de arbeidersbewe-
ging, Berlage en Plan Zuid,
joods Amsterdam en ethnische
woonpatronen in Amsterdam.
De excursies gaan o.a. naar
het Vondelpark, het
Vakbondsmuseum, de
Plantagebuurt, het havenge-
bied met KNSM-eiland, de
Dapperbuurt en de Oranje
Nassaukazerne.

De lezingen worden gehouden
in de aula van het Stedelijk
Museum op maandag en don-
derdag van 11.00 tot 13.00
uur; ook de excursies zijn op
maandag en donderdag.
De kosten bedragen f400,-,
studenten f75,-.
Voor opgave en verdere infor-
matie: Ineke van Tol, 020 -
525 4471 (op maandag en
donderdag van 9.00 tot 10.30
uur).

Vorstelijk verzameld

*Het Mauritshuis
6 december 1997
29 maart 1998*

*'Dit weten jullie waarschijnlijk
nog niet van mij: ik ben
getrouwd. Vorig jaar. Met de
Engelse kroonprinses Maria
Stuart. Zij was toen 9 en ik 14.
ik had haar voor mijn huwelijk
nog nooit gezien, in het echt
bedoel ik. We hadden natuurlijk
wel een portret van haar thuis.
Mijn ouders zijn druk in de weer
geweest om de Engelse koning
ervan te overtuigen dat hij zijn
dochter met mij moest laten
trouwen. Want zij zijn eigenlijk
van een veel hogere stand dan
wij. Maar het is gelukt!
Hebben jouw ouders al een part-
ner voor je op het oog?'*

Aldus Willem II tijdens de
rondleiding die hij geeft over
de tentoonstelling 'Vorstelijk
Verzameld' in het Mauritshuis
in Den Haag, van de schilde-
rijen van zijn ouders, Amalia
van Solms en Frederik
Hendrik. Zijn stem is te horen
op de audiotour die elke leer-
ling bij het bezoek aan de ten-
toonstelling krijgt. Deze
audiotour maakt deel uit van
het educatief pakket dat

ontwikkeld is voor kinderen
van 10 tot 14 jaar. Zo krijgen
ze uitleg bij de verschillende
schilderijen door een leeftijd-
genoot. Maar uit een andere
tijd; Willems taalgebruik is
aangepast, maar hij wil zich
nog wel eens vergissen.

Tijdens zijn stadhouderschap
brachten Frederik Hendrik en
Amalia van Solms in Den
Haag een hofcultuur tot stand.
Daarbij hoorde ook hun
kunstcollectie. Deze was toen-
dertijd toonaangevend en trok
zelfs de belangstelling van bui-
tenlandse vorsten. Diverse
eigentijdse Noord- en Zuid-
Nederlandse kunstenaars
(Rembrandt, Rubens, Van
Dijck, Lievens, Jordaens en
Van Honthorst o.a.) werkten
voor de prins. Vijftig van de
mooiste schilderijen uit deze
collectie zijn nu weer bij
elkaar gebracht.

De rondleider is 14 jaar en
gewend aan de weelde van het
hof. Zijn interesse gaat naar
sport en militaire zaken en hij
vertelt bijvoorbeeld vol vuur
over een schilderij van Diana,
de godin van de jacht.
Over elk schilderij, waar
Willem II over vertelt worden
vragen gesteld. De leerlingen
beantwoorden die vragen in
een werkboekje. Ze moeten
goed kijken naar details op de
schilderijen en verbanden

*Anthony van Dijk (1599-1641), Portret van Willem II als kind.
(Museum Schloss Mosigkau.)*

Peter Paul Rubens en Frans Snijders, *De kroning van Diana*. (Potsdam, Sanssouci.)

58

leggen. De educatieve dienst van het Mauritshuis heeft geprobeerd op deze manier een schilderijen tentoonstelling goed toegankelijk en aantrekkelijk te maken voor jongeren.

Het bezoek aan de tentoonstelling kan op school uitgebreid voorgekookt worden. Het educatief pakket bevat een voorbereidingsles met dia's, en lessuggesties voor na het bezoek.

Het pakket kost f50,- per schoolgroep van maximaal 35 leerlingen, inclusief entree.

Mauritshuis,
Korte Vijverberg 8,
2513 AB Den Haag

Haags Historisch Museum

Vorstelijk vertoon Aan het hof van Frederik Hendrik en Amalia

De tentoonstelling in het Mauritshuis wordt net als deze in het Historisch Museum gehouden vanwege het feit dat Frederik Hendrik 350 jaar geleden (in 1647) is overleden. Het is de moeite waard om zelf ook naar het Historisch Museum te gaan. De exposities horen bij elkaar.

Deze tentoonstelling gaat meer algemeen in op de Haagse hofcultuur tijdens het leven van de stadhouder. De huwelijkspolitiek, internationale contacten, de grote staat in de paleizen, die in gebruik waren, worden gevisualiseerd door schilderijen, tekeningen, maquettes en dergelijke. Bij beide tentoonstellingen wordt een catalogus uitgegeven. Samen kosten ze f99,50.

Haags Historisch Museum
Korte Vijverberg 7,
2513 AB Den Haag.

Studiereizen

**Mexico/Guatemala/
Honduras**
15 juli t/m 14 augustus
1998

De bedoeling van de reis is om uitvoerig kennis te maken met de oude Indianenculturen van de Azteken, Tolteken, Zapoteken, Mixteken, Olmeken en Maya's.

Het wordt dus een echte culturreis, maar met tevens belangstelling voor de mensen nu en de natuur in de verschillende landen.

De reisleiding bestaat uit drie personen, waaronder een Nederlandse academicus, die pré-Columbiaanse talen en culturen doceert aan de universiteit van Queretaro, Mexico, en een Engelstalige Mexicaanse gids. Tijdens deze maand wordt veel rondgetrokken. De reis eindigt met drie dagen rust en ontspanning in de badplaats Tulum.

Reissom: vanaf f6250,-.

De reis gaat in ieder geval door, maar er zijn nog een aantal plaatsen over!

Syrië
17 t/m 25 oktober 1998
24 oktober t/m
1 november 1998

Herfstvakantiereis, waarin u een groot aantal plaatsen bezoekt, waaronder Damascus, Krak des Chevaliers, Aleppo en Palmyra, en met veel facetten van het land kennis maakt. De reis staat onder leiding van drie man, waaronder een Nederlandse archeolo(o)g(e) en een Syrische Engelstalige gids. Reissom: vanaf 2050,-. Ook bij deze reis zijn er nog plaatsen vrij in beide perioden.

Voor meer informatie:
N. Stam, Paul Rodenkostraat
1, 5103 PC Dongen.
Tel/fax 0162 - 320856.

Brief

**De 'onderwerpen' in het
schoolonderzoek van
vbo/mavo**

Lelystad, 30 september 1997

Deze ingezonden brief is een 'cri de coeur' van een al jaren toegewijd docent geschiedenis en staatsinrichting in het vbo/mavo-veld.

De laatste jaren hebben er nogal wat veranderingen plaatsgevonden, niet allen binnen ons vak, maar ook binnen het onderwijs als geheel. De komende jaren staat ons met de invoering van de leerwegen in het toekomstige VMBO nog veel meer te wachten. De voortekenen voor de positie van ons vak in deze leerwegen zijn uitermate ongunstig. Algemene vorming wordt steeds minder belangrijk gevonden voor 60% van de leerlingen in het voortgezet onderwijs. Snel op de arbeidsmarkt komen en geld verdienen wordt in Den Haag en in het bedrijfsleven belangrijker gevonden.

Ik vind het voor de vbo/mavo-leerlingen een goede ontwikkeling dat kennis, inzicht en vaardigheden in het eindexamen worden geïntegreerd. Voorbereiding op een nieuwe manier van lesgeven met nieuwe lesinhouden in een nieuwe onderwijsstructuur vergt echter veel tijd en aandacht. Groot is dan ook mijn verontwaardiging dat vanuit het Ministerie van OCenW en de onderwijsinspectie niet of nauwelijks rekening gehouden wordt met de stortvloed aan veranderingen die over ons heenkomt. In plaats van rekening te houden met de toenemende arbeidsdruk, worden maatregelen afgekondigd die nodeloos lastenverzwarend zijn en voor de docenten geschiedenis in het bijzonder. Ik doel hier onder andere op de regeling schoolonderzoek voor geschiedenis.

In het nieuwe examenprogramma staat over deze regeling schoolonderzoek opgenomen dat dit betrekking moet hebben op *ten minste drie*

onderwerpen en dat *deze* onderwerpen geen deel mogen uitmaken van het centraal examen. De WIEG heeft er terecht aan het begin van dit jaar middels een inlegvel in de Kleio op gewezen dat rechtsongelijkheid het gevolg is van deze multi-interpretabele omschrijving. Immers, ligt de nadruk op het *aantal* (drie) of op het *in het geheel* niet opnemen van onderwerpen die deel uitmaken van het centraal examen?

Voorgelegd aan diverse neerlandici levert deze cryptische omschrijving verrassende resultaten op: er is geen eenduidigheid omtrent de interpretatie. De inspectie daarentegen is ervan overtuigd dat slechts één interpretatie de juiste is: *niets* van hetgeen in het centraal schriftelijk getoetst wordt, mag in het schoolonderzoek opgenomen worden.

Indien de inspectie deze interpretatie strak vasthoudt en wil naleven betekent dit een aanzienlijke taakverzwaring voor docenten: minstens drie onderwerpen voor het schoolonderzoek naast twee zeer omvangrijke centrale onderwerpen. Maar wat nog veel erger is, het dupeert leerlingen. Juist vbo/mavo-leerlingen hebben een stok achter de deur nodig om te blijven werken in de periode tussen de afronding van het schoolonderzoek en de afname van het examen. Als onderdelen van het examen wel getoetst mogen worden, maar niet mogen meetellen als een cijfer met een bepaalde wegingsfactor bij het schoolonderzoek, dan ontbreekt bij hen een groot stuk motivatie.

Waarom is tot deze rigide regeling besloten? In het verleden gold immers een veel ruimere interpretatie en ook in het Kleio-artikel van mei 1995 (blz. 9) staat letterlijk opgenomen naar aanleiding van het nieuwe examenprogramma 'Hierdoor blijft het mogelijk bij meer dan drie onderwerpen voor het schoolonderzoek de onderwerpen van het centraal examen te toetsen'.

Wie is er nou gek?

Mijn voorstel luidt daarom als volgt: handhaaf de interpretatie zoals die voorheen was en hierboven cursief staat weergegeven tot de invoering van het nieuwe examenprogramma in leerjaar drie (dus tot augustus van het jaar 2000). Het gaat hier om een verlenging van de eenjarige overgangsmaatregel voor slechts drie jaar. Het scheelt een hoop tijd, werk en ellende voor leerlingen, docenten en inspectie, tijd die nodig is om de invoering van de leerwegen goed voor te bereiden. Daarna hebben we immers weer te maken met een (zoveelste) verandering van het examenreglement.

Indien het ministerie en de inspectie onwillig blijven, volgen hier enkele tips om de bestaande regeling te ontduiken: neem in de schoolonderzoekregeling op een vierde onderwerp, noem dat 'capita selecta' of 'het gemiddelde van alle proefwerken en overhoringen' en verwerk daarin onderdelen van het centrale examen. Helaas zal dan wel rechtsongelijkheid en onduidelijke regeling het gevolg zijn, maar rigide en eenzijdige bureaucratische maatregelen van mensen die de onderwijspraktijk niet kennen, lokt een dergelijke reactie uit. De huidige regelgeving deugt eenvoudigweg niet.

Met vriendelijke groeten,

Peter Stuart

Nascholingsaanbod voorjaar 1998

Hieronder vindt U een korte beschrijving van het nascholingsaanbod geschiedenis en staatsinrichting. Alle cursussen - praktisch en gericht op de dagelijkse onderwijspraktijk - vinden plaats in gebouw Mollerinstituut, Pyreneeënweg 3, 5022 DN Tilburg. Meer informatie en inschrijfformulieren kunt u aanvragen bij Contractenbureau (Postbus 90900, 5000 GA Tilburg. Tel. 013 - 539 4413). Voor inhoudelijke informatie kunt u terecht bij cursusleider drs. T.F. van der Geugten (Tel. 013 - 539 4475 of 013 - 570 4227).

Cursus 1: Geschiedenis en staatsinrichting in de tweede fase Havo en Vwo

Tijd: 15.30-18.00 uur op vier dinsdagen: 20 januari, 10 februari, 17 maart en 14 april.

Kosten: f300,- cursuskosten en f40,- materiaalkosten.

Inhoud:

- Bijeenkomst 1: leraar, leerling en het vak in het studiehuis; ontwikkelingen op de eigen school; voorbeelden uit de praktijk.
- Bijeenkomst 2: gevarieerd omgaan met media; mediatheekpracticum met computer, internet, cd-rom (ICT).
- Bijeenkomst 3: eindtermen, thema's, lesmateriaal en studielast; oefenen met studiewijzer bij themavoorbeeld.
- Bijeenkomst 4: reflectie, controle, beoordeling, cijfers en roosters; de opbouw van een bovenbouwprogramma.

Cursus 2: Geschiedenis en staatsinrichting in het nieuwe Vbo en Mavo

Tijd: 15.30-18.00 uur op vier dinsdagen: 27 januari, 17 februari, 24 maart en 21 april.

Kosten: f 300,- cursuskosten en f 40,- materiaalkosten.

Inhoud:

- Bijeenkomst 1: de herziene voorschriften voor onder- en bovenbouw (kerndoelen en eindtermen) vbo en mavo; voorbeelden van nieuw lesmateriaal; sociale en communicatieve vaardigheden (leren communiceren).
- Bijeenkomst 2: gevarieerd omgaan met media; mediatheekpracticum met computer, internet, cd-rom (ICT); elementaire vaardigheden (leren uitvoeren).
- Bijeenkomst 3: onderzoek in eigen omgeving in samenhang met aardrijkskunde en economie; strategische vaardigheden (leren leren).
- Bijeenkomst 4: opbouw van een gedoseerd onder- en bovenbouwprogramma; regulerende vaardigheden (leren reflecteren).

Cursus 3: Vakgerichte begeleiding op maat

De vakgroep Geschiedenis van Fontys ondersteunt en begeleidt vaksecties van diverse scholen "op maat" bij de evaluatie en verdere ontwikkeling van hun schooleigen onderwijsprogramma's.

In de afgelopen jaren kwamen met name aan de orde: het opzetten van een gedoseerd en doelgericht basisprogramma voor de onderbouw, onderzoek in eigen omgeving in samenhang met aardrijkskunde en economie, zelfstandiger leren en ICT in onder- en bovenbouw, ondersteuning bij invoering nieuwe methode, praktisch anticiperen op de komende vernieuwing van de bovenbouw vbo/mavo en havo/vwo (invoering Tweede Fase).

Inhoud, tijd en kosten: in nader overleg te bepalen.

VGN - jubileumreis naar Sint-Petersburg

van 25 april tot en met 5 mei 1998

In mei 1998 is het 121/2 jaar geleden dat er ruim 80 docenten geschiedenis een VGN-studiereis maakten naar Leningrad en Moskou. Het was een hele interessante reis en er is nog lang over gesproken.

De Didactiek- en Activiteitencommissie biedt, in samenwerking met de Stichting WENT speciale reisarrangementen in Amstelveen, een 11-daagse jubileumreis aan naar Sint-Petersburg in de meivakantie van zaterdag 25 april t/m dinsdag 5 mei 1998.

Programma

Het programma zal een duidelijke meerwaarde hebben ten opzichte van wat touroperators aanbieden. Dat was destijds ook de kracht van de VGN-reis. We bezoeken het Herzen Instituut, de Petersburgse lerarenopleiding, waar we destijds ook geweest zijn, een a-selecte middelbare school en het voor publiek gesloten Archief van Rusland. Verder zijn er dag-excursies naar het moeilijk toegankelijke Kronstadt, naar Novgorod en naar Poesjkin of Pavlovsk gepland.

Ook maken we een stadsrondrit, en bezoeken we het paleis van Peter de Grote, de Peter en Paul Vesting met de kathedraal, de Izaakkathedraal,

de kathedraal van de Madonna van Kazan, de onlangs gerestaureerde Verlosserskerk, het Kirov-museum, het Joessoepov-paleis en de Hermitage. Twee à drie dagdelen ter vrije besteding zijn ook in het programma opgenomen.

Er zal terzijner tijd een voorbereidingsbijeenkomst georganiseerd worden in Zaandam met bezoek aan het Tsaar Peter huisje.

Reissom

Op basis van half-pension in een tweepersoonskamer in een gunstig gelegen hotel, inclusief de vliegreis f2298,-; niet-leden van de VGN betalen f100,- meer. De toeslag voor een eenpersoonskamer bedraagt f375,-.

Niet inbegrepen zijn de lunches, facultatieve onderdelen, verzekeringen, uitgaven van persoonlijke aard en f90,- visumkosten.

Een annuleringsverzekering (circa f110,-) wordt dringend aangeraden.

Inlichtingen en aanmelding

Inlichtingen over deze schitterende en unieke jubileumreis kunt u inwinnen bij Johan Raven, Kinkhoorn 8, 9051 MJ Stiens, tel. 058 - 257 4050. In verband met de beperkte mogelijkheden tot deelname (vliegtuigstoelen!) dringen wij erop aan om u voor 1 februari op te geven op bovenstaand adres en tegelijk f500,- over te maken op girorekening 128701 t.n.v. Penningmeester VGN in Den Haag.

Half februari ontvangen de deelnemers nader bericht.

ZEG DIT VOORT

*Wil Harms-Massen.
Doceert aan het
Comenius College
in Hilversum.
Speelt in haar vrije
tijd harp. Start in
september '98 met
de Tweede Fase.*

De Tweede Fase. Wat verandert er voor mij?

Wil Harms heeft twee passies: harpspelen en lesgeven. Over de harp kunnen we kort zijn, dat heeft ze helemaal in haar vingers. Het lesgeven ook. Alleen, hoe gaat dat in de Tweede Fase? Het lijkt haar een prima idee om wat meer zelfwerkzaamheid voor haar leerlingen te hebben. Maar het wordt een hele overgang. Zowel voor de manier van lesgeven als voor de methoden.

Daarom is het goed voor Wil en haar 17.960 collega's om te weten dat er een uitgever is van onderwijsmateriaal die haar begrijpt en voor haar klaar staat: Nijgh *Versluys*. Niet alleen met volledig op de Tweede Fase afgestemd onderwijsmateriaal, maar ook met workshops en een informatiekraant. Kortom een prima partner om de toekomst mee in te gaan.

Wilt u, net als Wil Harms, er straks helemaal klaar voor zijn.

Bel: 035 548 24 70 en we houden u, geheel vrijblijvend, van alle ontwikkelingen op het gebied van het onderwijsmateriaal op de hoogte.

Nijgh Versluys

THUIS IN HET ONDERWIJS
Ook in de Tweede Fase!

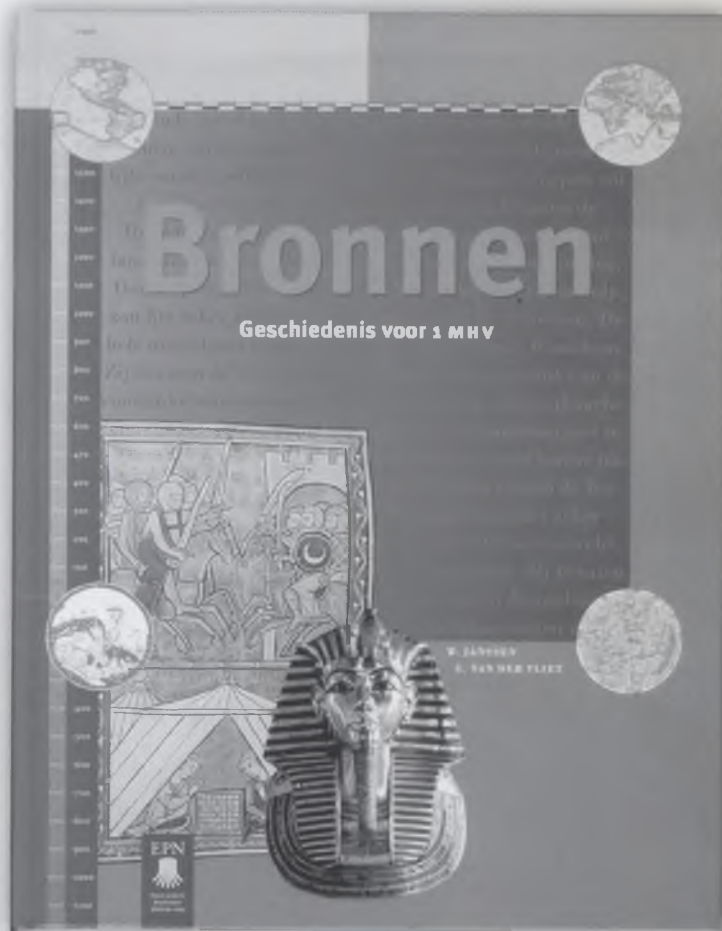
Bronnen

voor universeel geschiedenisonderwijs nieuw!

Geen andere geschiedenismethode laat leerlingen van de onderbouw zo werken met bronnen als BRONNEN. Met behulp van meer dan 400 originele teksten, kaarten, afbeeldingen en diagrammen per editie, leren leerlingen de vaardigheid zelf bronnen te analyseren. De chronologie is hierbij de rode draad. Het didactisch model van BRONNEN is het resultaat van jarenlang ontwikkelen en uittesten in de praktijk door ervaren docenten. Bovendien onderscheidt BRONNEN zich door universele gebruiksmogelijkheden: er zijn veel verschillende edities voor perfecte aansluiting bij de mogelijkheden van uw leerlingen, binnen een editie is er ruimte voor verschillende werkvormen. Daarnaast biedt BRONNEN u bewust inhoudelijk meer dan de vernieuwde kerndoelen voorschrijven.

Bovendien is BRONNEN door zijn fraaie vormgeving en duidelijke structuur misschien wel het mooiste geschiedenisboek dat u sinds lang in handen heeft gehad.

Met recht een universele methode.

Ja,

ik ontvang graag een gratis beoordelingsexemplaar*

van Bronnen, deel: .....

Wij gebruiken momenteel de methode: .....

Wij willen een nieuwe methode invoeren in 1998/1999/ .....

Naam: .....

functie: .....

naam school: .....

adres: .....

pc/plaats: .....

telefoon school: .....

telefoon privé: ..... e-mail: .....

Stuur deze coupon in een open, ongefrankeerde envelop naar:

EPN, Afdeling Docentenservice AVO,
Antwoordnummer 2666, 3970 VJ Houten

Bronnen biedt:

- Beproefd didactisch model met meer dan 400 bronnen per editie;
- Structuur en evenwicht in een fraaie vormgeving;
- Chronologie als rode draad;
- Veel edities, waardoor de methode recht doet aan verscheidenheid in doelgroepen, leerstijlen en werkvormen;
- Met onderzoekseenheid (practicum) in ieder hoofdstuk;
- Bewust meer dan de vernieuwde kerndoelen voorschrijven.

Meer informatie

wilt u meer weten over BRONNEN, vul dan de bon in. Of wilt u een afspraak maken met een van onze consultants? Neem dan contact op met EPN, afdeling docentenservice: telefoon (030) 635 97 02 fax (030) 535 97 05 E-mailen kan ook: epn@epn.nl

* Beoordelingsexemplaren kunnen aangevraagd worden door de sectievoorzitter.